

Καρακούση Παρασκευή-Γραμματούλα

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Μάιος 2017

Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ,
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: «ΝΕΩΤΕΡΗ
ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ- ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΤΟΥΡΚΟΛΟΓΙΑ**

Καρακούση Παρασκευή-Γραμματούλα

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ
ΘΡΑΚΗΣ**

Τριμελής εξεταστική επιτροπή

Νικολάου Γεώργιος, Επίκουρος καθηγητής (επιβλέπων)

Φλιτούρης Λάμπρος, Επίκουρος καθηγητής

Αναστασόπουλος Νικόλαος, Επίκουρος καθηγητής

Ιωάννινα

Μάιος 2017

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία: η περίπτωση της Θράκης» εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Νεώτερη και σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ιστορία – λαϊκός πολιτισμός» και ταλαιπωρήθηκε αρκετά από εξωγενείς παράγοντες για να περατωθεί. Ίσως όμως η «ταλαιπωρία» αυτή να έκανε την παρούσα εργασία μια κριτική μελέτη του χώρου της Θράκης την περίοδο των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το θέμα είχε επιλεγεί με νεανικό παρορμητισμό αλλά στην πορεία προσδιορίστηκε ο ακριβής σκοπός του που ήταν να φωτίσει τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο σε μια περιοχή που δεν έχει μελετηθεί αρκετά.

Η μελέτη αυτή εστιάζει, λοιπόν, στην περιοχή της Θράκης και ο αρχικός λόγος επιλογής ήταν ότι είναι ο τόπος καταγωγής μου. Είχα λοιπόν σκεφτεί ότι θα ήταν πιο εύκολο να μελετήσω κάτι για τον τόπο μου. Δεν γνώριζα, φυσικά, ότι όλες οι μελέτες γι' αυτόν τον γεωγραφικό χώρο βρίσκονται σε Βιβλιοθήκες και σε Πανεπιστήμια μακριά από αυτόν. Η αρχική της μορφή, με επιβλέπουν την κ. Θεοδοπούλου δεν ξεπερνούσε τις 55 σελίδες. Η ζωή όμως μας επεφύλασσε εκπλήξεις προόδου, επαγγελματικές για την κ. Αιμιλία Θεοδοπούλου και οικογενειακές - εργασιακές για εμένα και, έτσι, η εργασία έμεινε αδρανής στην πρώτη της μορφή, έως ότου ανέλαβε την επίβλεψή της ο κ. Γεώργιο Νικολάου, ο οποίος, αγόγγυστα, συνέβαλε τα μέγιστα ώστε να πάρει η Διπλωματική μου εργασία τη σημερινή της μορφή.

Οφείλω λοιπόν από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω, πρωτίστως, τον κ. Νικολάου για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, χωρίς να με γνωρίζει. Για την άμεση ανταπόκρισή του και για την καθοδήγηση σε κάθε επιστημονική και μη δυσκολία και πάνω από όλα για την πίστη που μου μετέδωσε ότι μπορώ να τα καταφέρω. Ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο, γιατί από τα νεανικά μου χρόνια αποτελούσε παράδειγμα αφοσίωσης στην επιστήμη και στην μελέτη και αισθάνομαι τον ίδιο θαυμασμό και υπερηφάνεια κάθε φορά που παρακολουθώ την εξέλιξή του. Τέλος, από τα μέλη της τριμελούς επιτροπής ευχαριστώ τον κ. Λάμπρο Φλιτούρη, ο οποίος δέχθηκε, μετά χαράς, να συνδράμει σ' αυτή την προσπάθειά μου. Θα ήταν παράλειψη αν δεν ευχαριστούσα και την κ. Θεοδοπούλου, γιατί «φύτεψε» τον σπόρο της γνώσης τόσο στα προπτυχιακά όσο και στα μεταπτυχιακά μου χρόνια και η επαγγελματική μου σταδιοδρομία βασίζεται σε αυτά τα εφόδια. Δεν ξεχνώ επίσης ότι κοντά στον κ. Βασίλη Νιτσιάκο έμαθα να οδοιπορώ και να παρατηρώ. Ιδιαίτερη όμως αναφορά αξίζει στην κ. Όλ-

για Φατούρου η οποία, πέρα από τη διοικητική-γραφειοκρατική της βοήθεια, στάθηκε για μένα ένας ψυχολογικός συμπαραστάτης όλο αυτό το δύσκολο διάστημα.

Βλέποντας πια τα πράγματα με πιο κριτική ματιά, καθώς έχουν περάσει αρκετά χρόνια από τα φοιτητικά έδρανα οφείλω να ομολογήσω ότι τόσο το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας όσο και το Μεταπτυχιακό αυτό πρόγραμμα βοήθησαν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, της κριτικής και αντιληπτικής ικανότητας και φυσικά της επισημοσύνης τόσοι φοιτητές και φοιτήτριες και σε τέτοιο βαθμό ώστε πιστεύω ακράδαντα ότι αξίζει να προτρέπω τους μαθητές μου να έρχονται στο πανεπιστήμιό μας και εσείς ως φωτισμένοι δάσκαλοι να τους δίνεται όλα αυτά τα εφόδια.

Ιωάννινα

Μάιος 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελίδες
Πρόλογος	3-4
Εισαγωγή	7-10
ΚΕΦ. 1 ^ο Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία	11-16
ΚΕΦ. 2 ^ο Μεταρρυθμίσεις: ο εκδυτικισμός της Αυτοκρατορίας	17-20
ΚΕΦ. 3 ^ο Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση	21-23
ΚΕΦ.4 ^ο Η διαδικασία συγκρότησης των μεσαίων αστικών στρωμάτων την περίοδο των μεταρρυθμίσεων	24-27
ΚΕΦ. 5 ^ο Οι διοικητικές αλλαγές που επέβαλλαν οι μεταρρυθμίσεις στο Οικουμενικό Πατριαρχείο	28-30
ΚΕΦ 6 ^ο . Οι μεταρρυθμίσεις στην περιοχή της Θράκης	
Α. Ο γεωγραφικός χώρος της Θράκης	31-33
Β. Ο πληθυσμός της Θράκης και η εθνολογική του σύσταση	33-36
Γ. Η διοικητική διαίρεση και οργάνωση της Θράκης	36-40
Δ. Η οργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης	40-41
Ε. Αγροτική οικονομία	41-44
Στ. Η Αστική τάξη	44-47
Ζ. Το εμπόριο και βιοτεχνία	47-52
Η. η εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων στον οικιστικό ιστό: η περίπτωση της Θράκης	52-53
Θ. Μεταρρυθμίσεις και αστικοποίηση. Δεδέαγατς: η δημιουργία νέας πόλης	53-54
Ι. Η διαμάχη επικράτησης των Βουλγάρων στη Θράκη έναντι του Πατριαρχείου	54-56
ΙΑ. Η Εκπαίδευση	56-64

ΙΒ. Οι συνέπειες των μεταρρυθμίσεων στη Θράκη	64-66
Συμπεράσματα	67-70
Βιβλιογραφία	71-78
Παράρτημα	79-103

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της παρούσας Διπλωματικής εργασίας είναι να εξεταστούν οι μετασχηματισμοί, σε ιδεολογικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, όπως και οι αλλαγές στους θεσμούς στην περιοχή της Θράκης κατά τη διάρκεια της περιόδου των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Μία περίοδο πάρα πολύ σημαντική για την ίδια την αυτοκρατορία και για τις πολλές εθνότητες που ζούσαν μέσα σ' αυτήν, η οποία ουσιαστικά αρχίζει με τις πρώτες ανεπιτυχείς μεταρρυθμίσεις που επιχείρησε στον στρατό και σε άλλους τομείς της διοίκησης ο σουλτάνος Σελίμ Γ' (1789-1807), σε μία εποχή που το οθωμανικό κράτος αντιμετώπιζε σοβαρά εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα¹.

Η αδήριτη ανάγκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να διατηρηθεί η ενότητά της, η οποία είχε δεχθεί σοβαρότατα πλήγματα από τη δημιουργία των πρώτων εθνικών κρατών σε πρώην εδάφη της (π.χ. η δημιουργία του ελληνικού κράτους), επέβαλε τον εκσυγχρονισμό ή καλύτερα τον εκδυτικισμό των δομών της. Η προσπάθεια των μεταρρυθμίσεων επεκτάθηκε σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής και περιλάμβανε τη θεσμοθέτηση κανόνων ισότητας, ισονομίας και ισοπολιτείας όλων των Οθωμανών υπηκόων έναντι του κράτους, ανεξάρτητα από το θρήσκευμα ή την εθνικότητά τους. Με την ανακήρυξη του Χάττι Χουμαγιούν, το 1856, τίθεται ο στόχος της αναδιοργάνωσης των μιλλέτ, των θρησκευτικών κοινοτήτων δηλαδή που συναποτελούν την παραδοσιακή οθωμανική κοινωνία. Η αναδιοργάνωση συνίστατο στην ανατροπή των παραδοσιακών ιεραρχιών σε κάθε μιλλέτ και συνεπώς στην αποδυνάμωση του ρόλου που κατείχε ο κλήρος μέσα σε αυτά². Στόχος της προσπάθειας αυτής, ενταγμένης πολιτικά και ιδεολογικά στα κίνημα-ρεύμα του Οθωμανισμού, ήταν η δημιουργία μιας νέας συλλογικής ταυτότητας η οποία θα απέτρεπε τις διάφορες εθνικιστικές αποσχιστικές τάσεις.

Η διερεύνηση της εφαρμογής αυτού του θεωρητικού αυτού πλαισίου επιλέγεται να γίνει στην περιοχή της Θράκης. Η Θράκη είναι μια γεωγραφική περιφέρεια που ανήκει σε δύο διαφορετικά κράτη (Ελλάδα- Τουρκία). Η Δυτική Θράκη ήταν το προ-

¹ Βλ., σύντομα, γι' αυτό το ζήτημα, Μ. Κοκολάκης, «Μια αυτοκρατορία σε κρίση: Κρατική οργάνωση – παλαιοί θεσμοί – νέες προσαρμογές» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 3^{ος}, σ. 41-58 (ιδίως σ. 55-57).

² Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια Ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικονομικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια Αθήνα 2003, σ. 19-20.

τελευταίο τμήμα της Ελλάδας που ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος το 1920. Πριν όμως από την ενσωμάτωσή της ήταν ένας χώρος πολυπολιτισμικός, καθώς συνυπήρχαν σ' αυτήν χριστιανοί, μουσουλμάνοι, Έλληνες (από το νέο εθνικό κράτος), Βούλγαροι, Εβραίοι, καθώς και Γάλλοι, Άγγλοι, Ρώσοι που είχαν διαγνώσει τη σπουδαιότητα της περιοχής ως εμπορικό σταυροδρόμι και χώρο οικονομικής ανάπτυξης. Τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν την περίοδο των μεταρρυθμίσεων στην Θράκη αποτελούν αντανάκλαση των πολιτικών διεργασιών, των κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που συντελούνται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζονται από τους πολιτικούς σχεδιασμούς και τις παρεμβάσεις των δύο εθνικών κρατών (Ελλάδας - Βουλγαρίας) σ' αυτή την περιοχή.

Οι επιδράσεις και οι επιρροές που ασκούσαν όλες αυτές οι εθνότητες στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο είναι δύσκολο να προσδιοριστούν και να ταυτισθούν με τη μία ή την άλλη ομάδα. Η δράση όλων αυτών των ομάδων καθιστά πολύ δύσκολο το έργο ενός ερευνητή, αφού οι πηγές για εκείνη την εποχή είναι διάσπαρτες σε χέρια ελλήνων, γάλλων, άγγλων, ρώσων προξένων και σε οθωμανικά κατάστιχα. Επιπρόσθετα, στην μεγάλη πυρκαγιά του 1905 στην Αδριανούπολη (που ήταν το μεγαλύτερο διοικητικό και οικονομικό κέντρο της Θράκης) κάηκαν πολλές Βιβλιοθήκες, σχολεία και αρχεία των κοινοτήτων, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει επαρκές αρχειακό υλικό προς μελέτη.

Ταυτόχρονα, για την περιοχή αυτή δεν έχουν γίνει συγκεντρωτικές πρωτογενείς μελέτες και η μάλλον φτωχή βιβλιογραφία δεν βοηθάει τον μελετητή στην αρχική του προσέγγιση. Ίσως, για να μελετηθεί ο συγκεκριμένος χώρος καλά πρέπει να γίνει έρευνα και στην Τουρκία, με όλες τις δυσκολίες που μπορεί να συναντήσει εκεί ο ερευνητής. Άρα οποιαδήποτε έρευνα στον συγκεκριμένο χώρο είναι σημαντική, αρκεί να βρει κανείς τις πηγές γι' αυτήν.

Στην αρχή ήταν πολύ δύσκολη η εύρεση βιβλιογραφίας και το πεδίο ήταν περιορισμένο όσον αφορά τις Βιβλιοθήκες των τριών νομών (Έβρου – Ροδόπης - Ξάνθης) και του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου. Το μοναδικό εφόδιο για να ξεκινήσει η μελέτη φαινόταν το περιοδικό «Θρακικά», στο οποίο δημοσιεύονται ορισμένες μικρές μελέτες αναφορικά με την εποχή που μας απασχολεί. Έχω την τύχη να βρίσκονται στην βιβλιοθήκη μου αρκετοί από αυτούς αλλά δεν αυτό αρκούσε ως υλικό μέχρι που ανακάλυψα την ύπαρξη της Βιβλιοθήκης του Φιλεκπαιδευτικού συλλόγου Αδριανούπολης η οποία το 2001 ψηφιοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο της Κρήτης και μπορεί

πλέον κάθε ερευνητής να μελετήσει ένα από τα 1.219 βιβλία της, έγγραφα, κατάστιχα. Είναι κρίμα που η αείμνηστη Ελένη Μπελιά δεν βίωσε τη χαρά αυτής της τεχνολογικής προόδου και ίσως ποτέ να μην έμαθε για την ύπαρξη αυτού του πολύτιμου αρχειακού υλικού³. Αναντίρρητα, εφαλτήριο για αυτή τη μελέτη και κίνητρο για να διερευνηθούν και άλλες πλευρές του Τανζιμάτ στη Θράκη, αποτέλεσε και η πρωτοπόρα μελέτη του κ. Γ. Μπακιρτζή, *Σκέψεις για την εφαρμογή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα, η περίπτωση της Θράκης*, καθώς το 2000 που εκδόθηκε, σπάνιζαν εμπεριστατωμένες μελέτες για την περιοχή. Για τις ανάγκες της αποτελεσματικότερης διερεύνησης των ζητημάτων μελετήθηκαν και τέσσερις διδακτορικές διατριβές, ψηφιοποιημένες στο Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Συγκεκριμένα, οι διδ. διατριβές των κ. Γκοβέση Γ., Κουτσούκου Β., Μπέτσα Ι., και Χολέβα Ε., η συνεισφορά των οποίων είναι αδιαμφισβήτητη στην κατανόηση του παρόντος γνωστικού αντικειμένου. Τέλος στα θέματα παιδείας χρήσιμη ήταν η συμβολή του βιβλίου του κ. Τσουρή, «Η ελληνορθόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο βιλαέτι της Αδριανούπολης (19ος αιώνας)».

Πολύ σημαντικό ρόλο για την μελέτη της περιοχής της Θράκης στην παρούσα εργασία έπαιξε και μπορεί να παίζει στο μέλλον –στο πλαίσιο πιο εξειδικευμένων μελετών– το αρχειακό υλικό που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανούπολης. Οι πηγές, που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία είναι, σχετικά με τα ζητήματα της εκπαίδευσης το Καταστατικόν Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανουπόλεως, *Η Λογοδοσία του συμβουλίου του εν Αδριανουπόλει Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου κατά το έκτον συλλογικόν έτος 1877*, το έγγραφο που τυπώθηκε μετά *Τα εγκαίνια του εν Αδριανουπόλει Ζαπτείου Παρθεναγωγείου τελεσθέντα τη 26 Οκτωβρίου 1885*, και δύο σχολικά βιβλία για την εκμάθηση ξένων γλωσσών του Salder P. *Exercices anglais, ou Cours de themes gradues pour servir de developpements aux regles de la Grammaire anglaise pratique...* και του Σίορου *L'annee enfantine de Grammaire a l'usage des ecoles grecques..* = *Πρακτική γραμματική της γαλλικής γλώσσας γαλλιστί και ελληνιστί κατ' ερωταπόκρισιν προς χρήσιν των Ελληνικών Σχολών αμφοτέρων των φύλων*. Επιπρόσθετα, οι δημοσιευμένες πηγές που χρησιμοποιήθηκαν αναφορικά με οθωμανικούς κώδικες ήταν αυτοί του Νικολαΐδη *Παράρτημα των Οθωμανικών κωδίκων. περιέχον ιδία πάντας τους νεωτέρους Νόμους και Κανονισμούς*

³ Ε. Μπελιά, *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική Πολιτική. Η Περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995.

της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τας επί των προδημοσιευθέντων επελθούσας τροποποιήσεις και τον αλφαβητικόν καθ' ύλην πίνακα των τε προεκδοθέντων Οθωμαν. Κωδίκων και του παρόντος παραρτήματος αυτών, για το εμπόριο, τη βιομηχανία και τη γεωργία, τα προξενικά έγγραφα του Δημαρά «Εκθεσις περί εμπορίας, γεωργίας και βιομηχανίας εν τω νομώ Αδριανουπόλεως κατά το έτος 1911, Δελτίον του επί των Εξωτερικών Βασιλικού Υπουργείου. Μέρος δεύτερον. Μελέται και εκθέσεις επί πλουτολογικών, γεωργικών, εμπορικών, βιομηχανικών, ναυτιλιακών, στατιστικών κλπ. θεμάτων (Γενική Διεύθυνσις Συμβατικών και Προξεν. Υποθέσεων). Τέλος, μελετήθηκαν Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών. Ακολούθησε ενδελεχής μελέτη ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας με αναφορές στη Θράκη στην περίοδο των μεταρρυθμίσεων, τόσο σύγχρονη όσο και παλαιότερη.

Με την ωριμότητα των χρόνων πλέον ελπίζω να αξιοποιήσω με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις πηγές αυτές και αυτή η μελέτη να αποτελέσει το έρεισμα νέων μελετητών για μια πιο διεξοδική έρευνα, οποία θα αναδείξει άγνωστες πτυχές της ιστορίας αυτής της περιοχής κατά την εν λόγω περίοδο.

Όσον αφορά τη δομή της εργασίας η σκέψη που υιοθετήθηκε ήταν να υπάρχει μια τριμερής διάρθρωση. Στο πρώτο μέρος έγινε μια προσπάθεια να αναλυθούν και να παρατεθούν οι ήδη γνωστές πληροφορίες για τις αλλαγές που προκλήθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων (Tanzimat) και, κυρίως, το πώς αυτές εφαρμόστηκαν και ποιες συνέπειες είχαν για όλους τους υπηκόους της⁴. Η βασική αλλαγή έγκειται στην εκκοσμίκευση της Αυτοκρατορίας, για αυτό και γίνεται αναφορά στην συγκρότησή της αστικής τάξης. Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει των αντίκτυπο των μεταρρυθμίσεων στην καθημερινή ζωή των υπηκόων της και περιλαμβάνει τις ενότητες χρόνο, δημόσια ασφάλεια και απονομή της δικαιοσύνης. Στο τελευταίο μέρος της εργασίας μου γίνεται λόγος για τις οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις στον γεωγραφικό χώρο της Θράκης και, ίσως, είναι και το πιο δημιουργικό τμήμα αυτής της εργασίας.

⁴ E. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004 και H. Inalcik - D. Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τομ. 2^{ος} (1600-1914)*, εκδ. Αλεξάνδρεια 2011.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η μεγάλη μεταρρυθμιστική περίοδος που έχει μείνει γνωστή στην οθωμανική ιστορία ως Τανζιμάτ εκκινείται χρονικά από το 1839, όταν εκδίδεται στις 3 Νοεμβρίου το αυτοκρατορικό διάταγμα του *Χάττι Σερίφ*, έως την ανάκληση της ισχύος του πρώτου οθωμανικού συντάγματος, το 1877, με ενδιάμεση μεταρρυθμιστική περίοδο την έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος *Χάττι Χουμαγιούν* στις 18 Φεβρουαρίου 1856 ως επιτακτική αναγκαιότητα της συνθήκης των Παρισίων το Μάρτιο του 1856.

Οπότε οι μεταρρυθμίσεις που έγιναν στην οθωμανική αυτοκρατορία χωρίζονται σε αυτές που έγιναν την εποχή του Σελίμ ΙΙΙ και σε αυτές του Μαχμούτ ΙΙ. Μεταρρυθμιστής της πρώτης περιόδου ήταν ο Μαχμούτ ΙΙ, ο οποίος έθεσε τα θεμέλια για όλες τις μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν. Το πρώτο του μέλημα ήταν να συντρίψει και να καταστρέψει όλους εκείνους που αντιστέκονταν στην αυταρχική εξουσία του σουλτάνου, δηλαδή κυρίως το σώμα των γενιτσάρων, αλλά και τους προκρίτους των επαρχιών, τους δερβίσηδες της πρωτεύουσας κ.τ.λ. Δεν έμεινε καμία ομάδα για να αντισταθεί στη θέληση του Μαχμούτ, προσπαθώντας να κρυφτεί πίσω από θέσεις απαρχαιωμένων και κεκτημένων προνομίων. Δεν επιβίωσε καμιά ένοπλη δύναμη, εκτός από το νέου τύπου στρατό του σουλτάνου. Ακόμα και οι ουλεμάδες, οι φρουροί του ιερού νόμου, είχαν εξασθενήσει σημαντικά και αδυνατούσαν να περιορίσουν το δεσποτισμό του σουλτάνου. Ο δρόμος ήταν πλέον ανοιχτός για τη ριζοσπαστική αναδιοργάνωση.⁵

Ανάμεσα στη διάλυση του σώματος των γενιτσάρων, το 1826, και το θάνατό του, το 1839, ο Μαχμούτ ανέλαβε να φέρει σε πέρας ένα μεγάλο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Με τον τρόπο αυτό όρισε τις βασικές κατευθύνσεις στις οποίες κινήθηκαν οι επόμενοι μεταρρυθμιστές του δέκατου ένατου αιώνα και, μέχρι ενός σημείου, ακόμα και αυτές του 20^{ου}. Σε κάθε μορφή μεταρρύθμισης, η δημιουργία μιας νέας τάξης ακολουθούσε την καταστροφή μιας προηγούμενης. Όλες αυτές οι καταστροφές έγιναν

⁵ Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τόμος 1^ο, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001, σ.190-191.

δυνατές χάρη στη διάλυση των γενιτσάρων, του κυριότερου εκπροσώπου της παραδοσιακής μορφής στρατιωτικής ισχύος.

Κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μια συστηματική προσπάθεια εκσυγχρονισμού ή, καλύτερα, εκδυτικισμού των δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τον εκδυτικισμό αυτόν τον επέβαλε η αδήριτη ανάγκη να διατηρηθεί η ενότητα της Αυτοκρατορίας, η οποία είχε δεχθεί σοβαρά πλήγματα από τη δημιουργία των πρώτων εθνικών κρατών σε πρώην εδάφη της. Η προσπάθεια των μεταρρυθμίσεων επεκτάθηκε σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής και περιελάμβανε τη θεσμοθέτηση κανόνων ισότητας, ισονομίας και ισοπολιτείας όλων των Οθωμανών υπηκόων έναντι του κράτους –ανεξάρτητα από το θρήσκευμα ή την εθνικότητά τους– την προσαρμογή των οικονομικών της δομών στο πλαίσιο της αναδυόμενης «κοσμο-οικονομίας», την αναγνώριση του δικαιώματος ατομικής ιδιοκτησίας με το νόμο περί γαιών (1858), την αναγνώριση του δικαιώματος ιδιοκτησίας σε ξένους υπηκόους, την προώθηση της ανάπτυξης του εμπορίου και της βιομηχανίας.⁶ Όλες αυτές οι αλλαγές προκύπτουν και από την ετυμολογία της ίδιας της λέξης τανζιμάτ η οποία, σύμφωνα με τον Γ. Μπακιρτζή, παραγόμενη από το ρήμα *tanzim etmek*, ως περιφραστικό μεταβατικό, σημαίνει: βάζω τάξη, οργανώνω, θεσπίζω κανόνες.⁷ Ωστόσο, η μεταρρύθμιση αυτή δεν αντιτίθεται στο ισλαμικό δίκαιο, καθώς στην εισαγωγή των διαταγμάτων υπάρχει επίκληση στον Προφήτη, ίσως με στόχο να περιοριστούν οι αντιδράσεις των συντηρητικών μουσουλμάνων. Σε επίπεδο ετυμολογίας, ο Μπακιρτζής επισημαίνει, εύστοχα, ότι οι μεταρρυθμίσεις του 1839 ορίστηκαν ως *Tanzimat-i Hayriye*, δηλαδή ως δωρεοδοτικές μεταρρυθμίσεις, ορισμός που υποδηλώνει ότι επρόκειτο για επιλογή άνωθεν από την οθωμανική διοίκηση, η οποία παραχωρεί προνόμια στους υπηκόους με τη μορφή δωρεάς. Έτσι, το πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα γίνονταν οι κινήσεις του εκδυτικισμού, ήταν προκαθορισμένο και με προεπιλογή αφενός του βαθμού και αφετέρου του ρυθμού και των τομέων που θα συμπεριλάμβανε⁸.

Ωστόσο, η διαδικασία αναμόρφωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν ομαλή και ευθύγραμμη. Αντίθετα, χαρακτηρίζεται από έντονες αντιφάσεις και από έναν ιδιόμορφο κρατικό πατερναλισμό, ο οποίος, συχνά, δεν λάμβανε υπόψη τις πραγματικές συνθήκες της κοινωνικής ζωής, αφού οι εισηγητές των μεταρρυθμίσεων

⁶ Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση*, ό. π., σ. 19-20.

⁷ Μπακιρτζής Ι., *Σκέψεις για την εφαρμογή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα, Η περίπτωση της Θράκης*, εκδ. Σπανίδης, Ξάνθη 2000, σ. 12.

⁸ Στο ίδιο, σ. 16.

ήταν συχνά οι ξένες πρεσβείες⁹ και ένα μικρό, συγκριτικά, τμήμα της κρατικής εξουσίας του οθωμανικού κράτους. Το γεγονός αυτό συχνά είχε ως συνέπεια οι μεταρρυθμίσεις, ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση τους μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο (1854-1856), να μένουν στο επίπεδο των θεωρητικών σχεδιασμών ή των απλών εξαγγελιών, χωρίς να εφαρμόζονται.

Η ανακήρυξη του Hatt-I Humayun (Χάττι Χουμαγιούν), το 1856, διεύρυνε τους στόχους των εκσυγχρονιστών. Οι νέες εξαγγελίες δεν εξαντλούνταν μόνο σε υποσχέσεις περί ισονομίας, αλλά έθεταν ως στόχο και την αναδιοργάνωση των μιλλέτ, δηλ. των θρησκευτικών κοινοτήτων, που αποτελούσαν την παραδοσιακή οθωμανική κοινωνία. Η αναδιοργάνωση συνίστατο στην ανατροπή των παραδοσιακών ιεραρχιών σε κάθε μιλλέτ και, συνεπώς, στην αποδυνάμωση του ρόλου που, *ex officio*, κατείχε ο κλήρος μέσα σε αυτά, ο οποίος θεωρούνταν πλέον, αν όχι υπεύθυνος, τουλάχιστον ανεπαρκής, στο να εμποδίσει την αναζωπύρωση των εθνικιστικών κινημάτων μεταξύ των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της Αυτοκρατορίας. Ο απώτερος στόχος αυτής της προσπάθειας –ενταγμένης στο ευρύτερο πολιτικό-ιδεολογικό κίνημα-ρεύμα του Οθωμανισμού– ήταν η δημιουργία μιας νέας συλλογικής ταυτότητας, η οποία θα απέτρεπε τη διαδικασία ανάπτυξης αποσχιστικών-φυγόκεντρων τάσεων. Το εγχείρημα όμως αυτό δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο εάν ενσωμάτωνε στη λογική του τα ηγετικά στρώματα των διάφορων μιλλέτ. Αυτό είχε ως συνέπεια τη δημιουργία ενός νέου πολιτικού πεδίου ανταγωνισμών μεταξύ «συντηρητικών» και «μεταρρυθμιστών», με επίδικο αντικείμενο τη θεσμοθέτηση της εισαγωγής του κοσμικού στοιχείου στη διοίκηση των μιλλέτ και τον αντίστοιχο περιορισμό των αρμοδιοτήτων του κλήρου.

Πιο συγκεκριμένα, αξίζει να αναφερθούν κάποιες από τις πιο σημαντικές μεταρρυθμίσεις που επιβλήθηκαν με τα διατάγματα του Χάττι- Χουμαγιούν. Ως προς την ισότητα των πολιτών, διακηρύσσεται η ελευθερία της θρησκευτικής έκφρασης και ο σεβασμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων και η εξασφάλιση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας για όλους τους πολίτες. Ως προς την ισονομία, καθιερώνονται μικτά δικαστήρια για τις αστικές και ποινικές υποθέσεις και διατηρούν το καθεστώς των ειδικών

⁹ Όπως αναφέρει ο Bernard Lewis, στο έργο του, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας* τόμος 1^ο, ό. π., σ. 125-126, ο αξιωματούχος που ανέλαβε το βάρος της ευθύνης για την πρώτη απόπειρα μεταρρύθμισης ήταν ο Νταμάτ Ιμπραήμ πασάς, ο οποίος έγινε μεγάλος βεζίρης από το 1718 μέχρι το 1730. Αμέσως μόλις αποκαταστάθηκε η ειρήνη, έστειλε το 1721 τον Γιρμισεκίζ Μεχμέτ Σαΐτ εφέντη, πρεσβευτή στο Παρίσι με τις οδηγίες «να πραγματοποιήσει διεξοδική μελέτη των μέσων πολιτισμού και εκπαίδευσης και να αναφέρει εκείνα που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στην Τουρκία.

παραστάσεων ενώπιον των θρησκευτικών και κοινοτικών αρχών σε περιπτώσεις διαθηκών και κληρονομιών. Προβλέπεται η υποχρεωτική στράτευση όλων ανεξαιρέτως των πολιτών (που στην αρχή η θητεία ήταν εξαγοράσιμη για τους αλλόθρησκους της Αυτοκρατορίας έως το 1914).¹⁰

Αξίζει να αναρωτηθεί κανείς στο κατά πόσο οι μεταρρυθμίσεις αυτές συνδέονται ή αν πυροδότησαν την εμφάνιση των εθνικιστικών κινημάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έπονται ή προηγούνται των εθνικιστικών κινημάτων; Μια πιο προσεκτική ματιά φανερώνει ότι με τον θάνατο των βασικών θεμελιωτών των μεταρρυθμίσεων, του Mehmed Fuad Pasha (1869) και του Mehmed Emin Aali pasha (1871), εμφανίζονται ιδεολογικά ρεύματα στην ίδια την Αυτοκρατορία. Με την εισαγωγή σχεδόν του Τανζιμάτ προέκυψε το πρόβλημα της ισορροπίας ανάμεσα στις μεταρρυθμίσεις και τις αρχές του Ισλάμ. Αναμφίβολα, οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ ανοίγοντας το δρόμο για την είσοδο των δυτικών οικονομικών συμφερόντων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία προετοίμασαν και την είσοδο σ' αυτή των δυτικών φιλελεύθερων και δημοκρατικών ιδεών των εθνικών κρατών.¹¹ Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχαν αναπτυχθεί διάφορες πολιτικές, εθνικές και πολιτιστικές τάσεις στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι γνωστά ήδη τα εθνικά κινήματα των Ελλήνων, των Αρμενίων, των Εβραίων, των Βουλγάρων κ. ά., όπως επίσης και τα πολιτικά κινήματα των σοσιαλιστών (τα περισσότερα από τα οποία αναπτύχθηκαν σε εθνική βάση και στους κόλπους των εθνικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας), των οπαδών ενός κοινοβουλευτικού συστήματος, των φιλελευθέρων κ. ά. Η απόπειρα εκσυγχρονισμού της Αυτοκρατορίας συνάντησε όπως ήταν φυσικό αντιδράσεις. Το Ισλάμ, οι κύκλοι των θιγμένων γενίτσαρων, η οθωμανική γραφειοκρατία κάθε άλλο παρά θετικά είδαν τις αλλαγές. Επιπλέον οι οπαδοί του εκσυγχρονισμού υιοθέτησαν απότομα ευρωπαϊκές συνήθειες στην καθημερινή ζωή τους με αποτέλεσμα να προκαλέσουν την οργή των παραδοσια-

¹⁰ Ο Γκοβέσης αναφέρει σχετικά με την υποχρεωτική στράτευση με την καθιέρωση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας για όλους τους Οθωμανούς υπηκόους, το 1843, ότι οι χριστιανοί προτιμούσαν να πληρώνουν έναν ειδικό φόρο, το ciziyé, και να εξαγοράζουν τη θητεία τους, οπότε δεν εφαρμόστηκε στην ουσία αυτό το μέτρο για αυτούς. Εξάιρεση αποτέλεσε ο οθωμανικός στόλος ο οποίος από την προεπαναστατική περίοδο επανδρωνόταν από πληρώματα σε μεγάλο ποσοστό από χριστιανικά και μάλιστα από ελληνικά νησιά του Αιγαίου. Η στρατολόγηση ελληνικών πληρωμάτων στον οθωμανικό στόλο συνεχίστηκε και μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, ωστόσο ο αριθμός τους μειώθηκε λόγω της απροθυμίας των Ελλήνων να στρατευτούν αλλά και λόγω της μη εμπιστοσύνης των Οθωμανών απέναντί τους, καθώς και λόγω της απροθυμίας των οθωμανικών αρχών να διοριστούν στρατιωτικοί ιερείς στο στόλο· βλ. Γ. Γκοβέσης, *Πολιτική μεταρρύθμιση και τύπος στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της «Σαββατιαίας Επιθεωρήσεως» στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά την πρώτη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1878.*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα 2002, σ. 226.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 52

κών στοιχείων. Το κλίμα αυτό οδήγησε στην δημιουργία μιας μεγάλης «συζήτησης» στον τουρκόφωνο πληθυσμό γύρω από το μέλλον της Αυτοκρατορίας, στην οποία εμφανίστηκαν νέα ρεύματα ιδεών. Οι οπαδοί της επιστροφής στο Ισλάμ (ισλαμιστές), οι οπαδοί του επαναπροσδιορισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πάνω σε μια νέα σύγχρονη βάση (νεοοθωμανοί), οι οπαδοί της επανεμφάνισης του τουρκικού έθνους και της διεκδίκησης των δικαιωμάτων του (τουρκιστές). Επίσης, δίπλα σε αυτά τα ρεύματα σκέψης, γύρω από τα οποία οργανώθηκαν τα αντίστοιχα κινήματα, παρατάχθηκαν οι οπαδοί των φιλελεύθερων ιδεών και του Διαφωτισμού, οι οπαδοί της συνταγματικής μοναρχίας κ.ά. Στις συζητήσεις για το θεμελιώδες αυτό πρόβλημα της αναδιοργάνωσης, δυο θέματα που επανέρχονταν διαρκώς ήταν η έκταση του εκδυτικισμού, που ήταν αναγκαία ή αποδεκτή, και το ερώτημα πού θα βασιζόταν η ταυτότητα του μελλοντικού οθωμανικού κράτους και η αφοσίωση σ' αυτό. Ήταν σ' αυτό το δεύτερο ζήτημα που οι οπαδοί του Οθωμανισμού, του Τουρκισμού και του Ισλαμισμού διέφεραν μεταξύ τους. Στο πρώτο θέμα, η διαφοροποίηση δεν ήταν τόσο ξεκάθαρη και διαπερνούσε και τα τρία αυτά ιδεολογικά ρεύματα. Κάποιοι ακραίοι δυτικόφρονες, όπως για παράδειγμα ο Αμπντουλλάχ Τσεβνέτ¹², προτιμούσαν να παραμερίσουν εντελώς τον παραδοσιακό οθωμανικό πολιτισμό και να υιοθετήσουν, εξ ολοκλήρου, ευρωπαϊκούς τρόπους. Από την άλλη, κάποιοι δραστήριοι πολιτικά θρησκευτικοί παράγοντες απέρριπταν κάθε υιοθέτηση δυτικών τεχνικών και ιδεών. Ωστόσο, αυτοί αποτελούσαν εξαίρεση. Η μεγάλη πλειοψηφία των διανοουμένων ήταν πρόθυμοι να αποδεχτούν ό,τι θεωρούσαν ως ωφέλιμα στοιχεία του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Για τους περισσότερους από αυτούς, το πιο κρίσιμο και άμεσο ερώτημα, στο οποίο επικεντρώνονταν οι συζητήσεις τους, ήταν αυτό στο οποίο είχε προσπαθήσει να δώσει απάντηση ο Ναμίκ Κεμάλ: «πώς μπορούν να δημιουργήσουν μια σύνθεση αυτών των ευρωπαϊκών στοιχείων με τον μουσουλμανικό οθωμανικό πολιτισμό». Με άλλα λόγια, πώς μπορεί να γίνει κανείς σύγχρονος και να παραμείνει ο εαυτός

¹² B. Lewis «*Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*», τόμος I, ό. π., σ. 468-469: «Για τους ακραίους ευρωπαϊστές, η λύση δεν ήταν λιγότερος αλλά περισσότερος εξευρωπαϊσμός. Έλεγαν ότι το πρόβλημα των προηγούμενων μεταρρυθμίσεων ήταν πως δεν είχαν προχωρήσει πολύ. Ο εξευρωπαϊσμός δεν ήταν θέμα επιλογής, αλλά επιβίωσης. «Είτε θα εξευρωπαϊστούμε, είτε θα καταστραφούμε», έγραφε ο Αχμέτ Μουράτ το 1912. Ο πιο συνεπής υποστηρικτής τούτης της άποψης ήταν ο Αμπντουλλάχ Τζεβνέτ, που οι απόψεις του συνοψίζονταν στη φράση: «Δεν υπάρχει δεύτερος πολιτισμός. Πολιτισμός σημαίνει ευρωπαϊκός πολιτισμός και πρέπει να εισαχθεί μαζί με τα ρόδα και τα αγκάθια του.» Ο δανεισμός ήταν άσκοπος, η αντιγραφή επιδερμική και επικίνδυνη. Η μόνη λύση ήταν η πλήρης αποδοχή του ευρωπαϊκού πολιτισμού -η ενσωμάτωση της Τουρκίας στην Ευρώπη ως τμήματός της. Δεν υπήρχαν πολλοί, τουλάχιστον εκείνη την εποχή, πρόθυμοι να φτάσουν τόσο μακριά. Όταν έφτασαν και κατέληξαν στα λογικά συμπεράσματα σχετικά με τη θέση του Ισλάμ σε μια εξευρωπαϊσμένη Τουρκία, προκάλεσαν την έντονη εχθρότητα θρησκόληπτων και πατριωτών -και, μερικές φορές, τις ποινές του νόμου».

του. Ο Ναμίκ Κεμάλ¹³ διατυπώνει από το Παρίσι τις αρχές του Οθωμανισμού. Έπειτα εμφανίζεται ο Πανισλαμισμός.

Στην περίπτωση των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ανάπτυξη του εθνικισμού οφειλόταν σε τρεις παράγοντες. Σύμφωνα με την ιστορικό Jelavich, οι κυριότεροι παράγοντες της ανάπτυξης του εθνικισμού στα Βαλκάνια ήταν η θρησκεία, η γλώσσα και η ιστορική μνήμη.¹⁴ Και τους τρεις αυτούς παράγοντες τους καλλιεργούσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, παρόλο που κάποιες φορές συνεργαζόταν με την Οθωμανική κυβέρνηση. Ωστόσο, η Εκκλησία στο σύνολό της ως θεσμός εκπαίδευσης, καθώς δεν μπορούσε να ελεγχθεί από τις κρατικές αρχές, διατήρησε ζωντανή την ιδέα ότι οι χριστιανοί ήταν διαφορετικοί από τους μουσουλμάνους και η θρησκευτική τέχνη διατηρούσε ζωντανά τα σύμβολα του Βυζαντίου, υπενθυμίζοντας έτσι, έμμεσα, ότι οι μουσουλμάνοι ήταν κατακτητές χριστιανικού εδάφους. Όμως η πολιτιστική κληρονομιά διαδόθηκε μέσα στις αγροτικές κοινότητες με τα παραμύθια, τους θρύλους και την επική ποίηση. Επομένως, οι ελευθερίες και τα προνόμια που έδωσε το Τανζιμάτ, κατά τρόπο αντιφατικό ενεργοποίησαν φυγόκεντρες δυνάμεις, αφού οι πληθυσμοί, αντί να δεχθούν την οθωμανική ταυτότητα ισχυροποιούν την θρησκευτική τους ταυτότητα και ταυτίζονται με τους εθνικισμούς που αναδύονται δίπλα τους και αρχίζουν να προσβλέπουν από το 1880 και μετά σε νέα εθνικά κράτη¹⁵.

¹³ E. Zürcher, «Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 488, «Ναμίκ Κεμάλ (1840-1888). Γιος του αστρολόγου της αυλής. Υπηρέτησε στην Υπηρεσία Μεταφραστών της Πύλης όπου γνώρισε τον Σινασί και άρχισε να γράφει στην εφημερίδα του τελευταίου. Ένας από τους ιδρυτές του κινήματος των Νέων Οθωμανών του 1865. Διέφυγε την στην Ευρώπη (1867) όπου εξέδωσε την αντιπολιτευτική εφημερίδα *Χουριγιέτ*. Επέστρεψε στην Πόλη (1870), αλλά εξορίστηκε στην Κύπρο (1873). Το 1876 ανακλήθηκε για να βοηθήσει στη σύνταξη του συντάγματος, αλλά λίγο αργότερα ο Αμπντούλ Χαμίτ τον εξόρισε πάλι, αυτή τη φορά στη Λέσβο. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του υπηρέτησε ως κυβερνήτης της Λέσβου, της Ρόδου και της Χίου».

¹⁴ B. Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων 18ος- 19ος αιώνας*, τ.1, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 291.

¹⁵ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.- 1919, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμίων στο Ελληνικό έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 276-289.

ΚΕΦ. 2°

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ: Ο ΕΚΔΥΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας είναι γνωστός, κυρίως, ως ο αιώνας του εκδυτικισμού της Αυτοκρατορίας. Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ σηματοδοτούν την αρχή της εκδυτικιστικής διαδικασίας. Οριοθετώντας όμως, την αρχή του εκδυτικισμού της Αυτοκρατορίας με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και θεωρώντας ότι η διαδικασία αυτή ξεκινάει από τις μεταρρυθμίσεις, αφήνουμε στο περιθώριο την έστω και υπονοούμενη ταύτιση του εκδυτικισμού με μια διαδικασία που επιβάλλεται αποκλειστικά απέξω, δηλαδή από τη «Δύση», με ενδιάμεσο το Κράτος. Μια διαδικασία που οδηγεί σταδιακά στην υποταγή της «Ανατολής» στη «Δύση»,

Για να διερευνηθεί το αν η μεταρρύθμιση αυτή επιβλήθηκε από την «Δύση» θα πρέπει να αναζητηθούν οι διεθνείς σχέσεις που κυριαρχούν εκείνη την εποχή, καθώς και τα διαπλεκόμενα συμφέροντα των «Δυτικών» στην αυτοκρατορία (κυρίως λόγω του εξαγωγικού τους εμπορίου). Αν θεωρήσουμε ως αφετηρία της δεύτερης περιόδου των μεταρρυθμίσεων το 1856 με την ανακήρυξη του αυτοκρατορικού διατάγματος Χάττι- Χουμαγιούν τότε θα επιβεβαιωθεί ο αρχικός ισχυρισμός περί παρέμβασης των «Δυτικών», καθώς το διάταγμα αυτό ήταν αποτέλεσμα των παραχωρήσεων της Αυτοκρατορίας, την επαύριο του Κριμαϊκού πολέμου, με σκοπό να αποκλείσουν οι Άγγλοι και οι Γάλλοι οποιαδήποτε πιθανότητα εκ νέου επέμβασης της Ρωσίας στα εσωτερικά της Αυτοκρατορίας. Επιπλέον ήταν και βασική προϋπόθεση για να συμπεριληφθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία ως συμβαλλόμενο μέλος στην συνθήκη των Παρισίων. Οπότε πρόκειται κυρίως για μια προσπάθεια εξευρωπαϊσμού των δομών της οθωμανικής κοινωνίας και του κράτους, ώστε να προσαρμοστεί στα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Αν ο εκδυτικισμός του πολιτικού θεσμικού πλαισίου εγκαινιάζεται πράγματι με τις μεταρρυθμίσεις, οι οποίες γίνονται με τη «βοήθεια» αλλά και τη συναίνεση της Δύσης, τα φαινόμενα εκδυτικισμού της Αυτοκρατορίας, που παρατηρούνται σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, έχουν αρχίσει πολύ πριν, αν και κατά τρόπο γεωγραφικά και πληθυσμιακά αποσπασματικό και θεσμικά μη ενσωματωμένο. Αυτός ο ιδίομορφος εκδυτικισμός αποκαλύπτει τόσο το μέγεθος της διάλυσης των παραδοσιακών κοινωνικών και οικονομικών δομών, λόγω, μεταξύ άλλων, και της όλο και μεγαλύτερης οικονομικής εξάρτησης από τη Δύση και της δημιουργίας ενδιάμεσων οικονομικών δυνάμεων στην Αυτοκρατορία, εξαρτημένων από τη Δύση. Αποκαλύπτει, επίσης,

και την αδυναμία του Κράτους να διαχειρίζεται τις αλλαγές και να επιβάλλει/να νομιμοποιεί –ιδίως αυτή την περίοδο– την εξουσία του. Τούτο δημιούργησε μια σειρά καταστάσεων οι οποίες προέκυψαν μεν από τον εκφυλισμό των παραδοσιακών θεσμών, ανταποκρίνονταν όμως και προσαρμόζονταν στη νέα πραγματικότητα. Με τον εκδυτικισμό το οθωμανικό κράτος κατ' αρχάς προσπαθεί να προσδιορίσει την εξουσία του και να ελέγξει, άρα να ενσωματώσει θεσμικά πλέον στο πλαίσιο της εξουσίας του, αυτές τις καταστάσεις και, κατά συνέπεια, να ενσωματώσει τον πληθυσμό στο θεσμικό πλέγμα εξουσίας του.

Το Οθωμανικό κράτος με αυτές τις μεταρρυθμίσεις προσπαθεί να απαντήσει σε μια σύνθετη πραγματικότητα ενός άνισου και βαθειά κατακερματισμένου, απ' όλες τις πλευρές, εκδυτικισμού. Κατ' αρχάς, να οριοθετήσει τον οθωμανικό χώρο, με άλλα λόγια να συγκροτήσει μηχανισμούς επιβολής και νομιμοποίησης της εξουσίας του σ' όλο το κράτος, να επαναπροσδιορίσει και να «εκδυτικίσει» το θεσμικό πλέγμα εξουσίας, ώστε να ενσωματώσει και να ελέγξει, από τη μία πλευρά το τμήμα εκείνο της κοινωνίας που αποδέχεται τα στοιχεία νεωτερισμού (εκσυγχρονισμός) και από την άλλη πλευρά να εκδυτικίσει το «παραδοσιακό» τμήμα της κοινωνίας. Με λίγα λόγια, το οθωμανικό κράτος έπρεπε να ομογενοποιήσει το χώρο και την κοινωνία στη βάση ενός οθωμανικού εκδυτικισμού.

Άλλωστε, στόχος των μεταρρυθμίσεων ήταν η ομογενοποίηση του πληθυσμού μέσα τόσο από την διαμόρφωση των διοικητικών θεσμών όσο και μέσα από τη δημιουργία μια νέας Οθωμανικής ταυτότητας παρέχοντας πλέον ισονομία, ισοπολιτεία και ανεξιθρησκία σε όλους τους υπηκόους της. Στο σημείο αυτό όμως εντοπίζεται μια αντίφαση που καταδεικνύει ότι η νέα αυτή ταυτότητα ήταν πλαστή, αφού ταυτόχρονα με την επαγγελλόμενη ισότητα μεταξύ των Οθωμανών υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκευματος διατηρούσε το σύστημα του μιλλέτ ως βασική δομή οργάνωσης της αυτοκρατορίας.

Η ομογενοποίηση και η οθωμανικότητα, του ίδιου του κράτους, δηλαδή η νομιμοποίηση της ύπαρξής του, ήταν άμεσα εξαρτημένη από την οθωμανικότητα των διαφόρων μιλλέτ.¹⁶ Με τον όρο μιλλέτ εννοούμε τον διαχωρισμό των υπηκόων του σε συσσωματώσεις, με βάση το θρήσκευμά τους. Βάσει αυτής της ομαδοποίησης, καθορίζεται το νομικό καθεστώς τους, κατανέμονται και συγκεντρώνονται οι φόροι και

¹⁶ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.- 1919, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό έθνος*, ό. π., σ. 19-20,30

οργανώνεται η εκπαίδευση των παιδιών από τους αρχηγούς των θρησκευτικών κοινοτήτων.¹⁷ Αυτό σημαίνει ότι από τη μία πλευρά ο θρησκευτικός ηγέτης έχει τη δύναμη να ελέγχει τις νοσηματοδοτήσεις που επιδέχονται οι όροι μιλλέτ και Ρωμιάς από τους λαϊκούς. Έχει δηλαδή την εξουσία να καθορίζει το πλαίσιο του κεντρικού «μιλλί» πεδίου. Από την άλλη πλευρά, η οθωμανική εξουσία νομιμοποιείται να ορίζει το πλαίσιο του κεντρικού «οθωμανικού» πολιτικού πεδίου.¹⁸ Με βάση τα παραπάνω, οι μουσουλμάνοι για φορολογικής και θεσμικής φύσεως ζητήματα εξαρτιόνταν από τους ουλεμάδες, οι Ορθόδοξοι χριστιανοί από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, οι Εβραίοι από το μεγάλο Ραβίνο της Κωνσταντινούπολης και οι Αρμένιοι, ανάλογα με το δόγμα τους, από τον Γρηγοριανό-Αρμένιο ή από τον Καθολικό – Αρμένιο πατριάρχη. Συνεπώς, η κατηγοριοποίηση των υπηκόων γίνεται με κριτήριο τη θρησκεία.

Τι ακριβώς εννοούμε όμως με τον όρο «Rum millet»; Όπως έδειξε ο Π. Κονόρτας,¹⁹ στις αρχές περίπου του 18ου αιώνα η διαμόρφωση της έννοιας «Rum millet» έρχεται να πορίσει, από την πλευρά του οθωμανικού κράτους, τα μέλη του «ταϊφά», της ομάδας των κατεξοχήν «απίστων», των Ορθόδοξων δηλαδή υπηκόων του. Αυτό είχε ως αφετηρία και προϋπόθεση την παρουσία των ισχυρών Ρωμιών Φαναριωτών στις θέσεις των οσποδάρων της Μολδοβλαχίας. Η συγκρότηση, επομένως, του «φαναριώτικου συστήματος» και η παράλληλη διαμόρφωση του Γεροντικού καθεστώτος στο Πατριαρχείο επιβεβαίωσε την κυριαρχία του ρωμείου-«ελληνικού» στοιχείου, κυριαρχία που ολοκληρώθηκε με την κατάργηση των αρχιεπισκοπών Πετς και Αχρίδος, το 1766/1767. Η εμφάνιση επομένως και η εμπέδωση του όρου αυτού, στο νομικό πλαίσιο της Αυτοκρατορίας, συνδέεται με την ηγεμονία της ελληνόφωνης μεγαλοαστικής τάξης, υψηλόβαθμων στελεχών της κεντρικής εξουσίας των Φαναριωτών στο εσωτερικό του Ορθόδοξου μιλλέτ. Την ίδια στιγμή που θεσμοποιείται το μιλλέτ ως «Rum», διαφοροποιείται στο εσωτερικό του και, κυρίως, ιεραρχείται, σε σχέση με τις εθνοτικές-εθνογλωσσικές ομάδες που το αποτελούν.²⁰ Την περίοδο 1839-1908, οι όροι αυτοί αναγνωρίζονται θεσμικά και μέσα απ' αυτούς νομιμοποιείται η οθωμανικότητα του οθωμανικού κράτους. Την περίοδο από το 1908 και μετά, τα μιλλέτ καταργούνται

¹⁷ I. Ortaylı, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 305.

¹⁸ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.- 1919, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό έθνος*, ό. π., σ. 30.

¹⁹ Π. Κονόρτας, *Από το ένα μιλλέτ στα δύο έθνη*, άρθρο στο περιοδικό *Ιστορικά* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* (τεύχος 59, 30 Νοεμβρίου 2000).

²⁰ Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση*, ό. π., σ. 356.

και μέσα από την κατάργηση τους νομιμοποιείται η εθνικοποίηση των συνόλων που αυτά όριζαν. Η Αναγνωστοπούλου επισημαίνει ότι το μιλλέτ ως διοικητικός μηχανισμός του οθωμανικού κράτους καταργείται θεσμικά το 1923, όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία μετασχηματίζεται σε εθνικό κράτος, στο οποίο το κοσμικό στοιχείο θεωρείται ως ο μοναδικός φορέας εκσυγχρονισμού²¹.

Κατά την περίοδο όμως των μεταρρυθμίσεων, στο πλαίσιο της προσπάθειας εκδυτικισμού της Αυτοκρατορίας το ορθόδοξο μιλλέτ αναδιοργανώνεται και γίνεται κοσμικό ως προς τη διοίκησή του, καθώς θεσμοθετείται από τα αυτοκρατορικά διατάγματα η εισαγωγή «κοσμικού στοιχείου» στη διαχείριση των υποθέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Σύμφωνα με τον Μπακιρτζή²², ο εκδυτικισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ξεκινά από το στράτευμα, γεγονός που πιστοποιεί μια θεμελιώδη ιεράρχηση των επιδιωκόμενων μεταρρυθμίσεων. Η έναρξη των παρεμβάσεων στο στρατό δηλώνει, ίσως, όχι τόσο την προτεραιότητα αντιμετώπισης των εξωτερικών απειλών, όσο αποκαλύπτει την καίρια θέση του στο οθωμανικό κράτος, θέση που επέβαλλε την έναρξη των μεταρρυθμίσεων απ' αυτόν ακριβώς τον τομέα. Εδώ έγκειται και η αντίφαση με τον εκδυτικισμό. Η μεταβολή του δυτικού κόσμου, ενωρίτερα, άρχισε από τα σημεία εκείνα που έπρεπε να αλλάξουν πρώτα, προκειμένου ν' ακολουθήσει μια συνολική και πολυεπίπεδη αλλαγή της κοινωνίας. Επομένως, στην οθωμανική περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μια υιοθέτηση μεταρρυθμιστικού μοντέλου που αγνοούσε την κύρια υπόθεση της εφαρμογής: τη σύμπτωση αναγκών και ιεραρχήσεων του συστήματος. Η θέση αυτή του Μπακιρτζή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι ήττες των Οθωμανών στα πεδία των μαχών εκείνο το διάστημα ήταν συχνό φαινόμενο, αντιστρόφως ανάλογο με την αύξηση της δύναμης της Ρωσίας. Αν λάβουμε υπόψη μας και το ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία οικοδομήθηκε, από την αρχή της ύπαρξής της, πάνω σε μία επεκτατική ιδεολογία και το ότι οι εδαφικές απώλειες επέφεραν οικονομική κρίση, αντιλαμβάνεται κανείς γιατί οι μεταρρυθμίσεις ξεκίνησαν από τον στρατό και από τη διοίκηση, προκειμένου να ανακοπεί η προϊούσα παρακμή στο κράτος του σουλτάνου. Άλλωστε, η μεταρρύθμιση αυτή δεν ήταν αίτημα των Οθωμανών υπηκόων, που φαίνονταν να αποδέχονται το υπάρχον σύστημα της διάκρισής τους σε μιλλέτ.

²¹ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι. - 1919, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό έθνος*, ό. π., σ. 39.

²² Ι. Μπακιρτζής, *Σκέψεις για την εφαρμογή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα, Η περίπτωση της Θράκης*, ό. π., σ. 15.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΕΚΚΟΣΜΙΚΕΥΣΗ

Πριν περάσουμε στη συζήτηση περί της θεοκρατικής ή κοσμικής υφής της οθωμανικής άρχουσας τάξης, θα πρέπει να εξετάσουμε προηγουμένως τη σημασία του όρου *κοσμικός*. Οι όροι *laique- laicus- ladin* είναι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν τον τρόπο ζωής και σκέψης που δεν ανήκει στην τάξη των κληρικών, και στη σφαίρα της θρησκευτικότητας. Αντίθετα με τη λογική, δεν υπάρχει πουθενά θρησκεία με κοσμική στάση.²³

Πρώτα απ' όλα όμως πρέπει να ασχοληθούμε με την περιγραφή της κοσμικής τάξης. Μία τέτοια περιγραφή πραγματοποιήθηκε ήδη με διάφορους τρόπους. Κάποιοι δηλώνουν ότι περικλείει ομάδες που ανήκουν σε κάθε θρησκεία ή πίστη, και αποδέχονται την εκκοσμίκευση. Άλλοι, πάλι δηλώνουν ότι στη ρύθμιση μιας κοινωνικής ζωής υπάρχει ένα νομικό καθεστώς που στηρίζεται σε εξω-θρησκευτικές πηγές, όπου υπερέχουν οι νομικές προδιαγραφές.²⁴ Κοσμική κοινωνία σημαίνει ένα κοινωνικό καθεστώς, όπου υπάρχει μια νομική διαδικασία και όπου ζουν άτομα διαφορετικής θρησκείας και φύλου με ίσους όρους. Δηλαδή, όταν μια κοινωνία έχει θρησκευτική ανοχή και μπορεί να εφαρμοστεί μια νομική διαδικασία που βασίζεται σε μη θρησκευτικές πηγές (όπως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην παλαιά ρωμαϊκή και στην Αυτοκρατορία του Τζενγκίζ χαν). Αλλά σε μια κοινωνία δεν μπορεί να γίνεται λόγος για εκκοσμίκευση, αν κάθε θρησκευτική κοινότητα δεν διοικείται με τους ίδιους νόμους, αν υπάρχουν διαφορετικές ρυθμίσεις για τις γυναίκες και τους άνδρες, που στηρίζονται στη θρησκευτική πίστη (όπως ανισότητα στην κληρονομιά, έκπτωση στη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και διαφορετικότητα), και μάλιστα μόνο για μια ορισμένη τάξη, λόγου χάρη για τους κληρικούς.

Συνοπτικά, είναι ξεκάθαρο ότι η εκκοσμίκευση μπορεί να πραγματοποιηθεί για όλες τις κοινωνικές ομάδες, μόνον όταν καθοριστεί ότι αυτή δεν προσδίδει σε καμία

²³ I. Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας*, ό. π., σ. 295-296.

²⁴ I. Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας*, ό. π., σ. 303-304 « μια ομάδα συγγραφέων με την καθοδήγηση του Λουτφί Μπρκάν θεωρούν ότι στις εφαρμογές του οθωμανικού κράτους και της κοινωνικής του ζωής, περισσότερο από τους ιερούς νόμους υπερέχουν οι νόμοι που τέθηκαν από την κοσμική εξουσία, τα ήθη και τα έθιμα, και πως για αυτό το λόγο δεν είναι πολύ εύκολο να ονομαστεί το οθωμανικό κράτος θεοκρατικό. Παρόλα αυτά είναι δύσκολο να ισχυριστούμε ότι το οθωμανικό κράτος δεν ήταν θεοκρατικό. Εξετάζοντας την οργάνωση της κοινωνίας βρισκόμαστε μπροστά σε ένα θρησκευτικό και παραδοσιακό καθεστώς.»

από αυτές θρησκευτική υπεροχή και ιδιαιτερότητα. Η εκκοσμίκευση, μέχρι ενός σημείου, είναι συνδεδεμένη με την πραγμάτωση μιας σύγχρονης κοινωνίας. Μόνον που αυτή η ιδεολογία στο επίπεδο μιας σαφούς κοινωνικής εξέλιξης μπορεί και να επιταχύνει και την ανάπτυξη νέων κοινωνικών στρωμάτων, όπως η εμφάνιση μιας «νέας» αστικής τάξης.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ένα θεοκρατικό κράτος; Οι απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα είναι πολλές και το θέμα υπό συζήτηση. Το οθωμανικό κράτος ως προς τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη περιγράφεται ως ένα σύστημα στο οποίο κυριαρχούν οι θεϊκοί νόμοι: "*Η θρησκεία του κράτους είναι το Ισλάμ, οι νόμοι πηγάζουν από την ισλαμική θρησκεία*", με τη φράση αυτή, συνοψίζουν τις θέσεις τους και περιγράφουν το οθωμανικό κράτος ως ένα κράτος που στηρίζεται στον Ιερό Νόμο.²⁵ Αντιθέτως, ορισμένοι ιστορικοί, όπως ο Δ. Σταματόπουλος και ο Π. Κονόρτας, υποστηρίζουν ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχε ανοχή και στις μη μουσουλμανικές κοινότητες (για παράδειγμα τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης από διάφορους σουλτάνους, κατά την περίοδο των Τανζιμάτων προβλέπουν τη συγκρότηση «ειδικών συμβουλίων») και αυτό ακριβώς είναι η εκκοσμίκευση²⁶.

Μια ομάδα συγγραφέων, κυριότερος εκπρόσωπός των οποίων είναι ο Τούρκος ιστορικός Omer Lutfi Barkan, θεωρούν ότι στην οργάνωση του οθωμανικού κράτους και της κοινωνικής του ζωής πάνω από τους ιερούς νόμους βρίσκονταν οι νόμοι που θεσπίζονταν από την κοσμική εξουσία, τα ήθη και τα έθιμα, και πως γι αυτόν το λόγο δεν είναι εύκολο να θεωρηθεί το οθωμανικό κράτος ως θεοκρατικό. Και πραγματικά, όταν παρατηρήσει κανείς αυτή την οργάνωση θα διαπιστώσει ότι επαληθεύεται αυτή η άποψη. Οι *κανοναμέδες* που καθορίζουν την κρατική ζωή και το καθεστώς της γης δεν βρίσκονταν σε αρμονία με το θεοκρατικό δίκαιο. Ο Οθωμανός καδής στηριζόταν, κατά κανόνα, στο εθιμικό δίκαιο παρά στον Ιερό μουσουλμανικό Νόμο, όχι μόνο για θέματα οικονομικής φύσεως ή σχετικά με τη γαιοκτησία, αλλά, μερικές φορές, και για ζητήματα σχετικά με το οικογενειακό δίκαιο. Παρόλα αυτά, είναι δύσκολο να ισχυριστούμε ότι το οθωμανικό κράτος δεν ήταν θεοκρατικό. Εξετάζοντας την οργάνωση της κοινωνίας βρισκόμαστε μπροστά σε ένα θρησκευτικό και παραδοσιακό καθεστώς.

²⁵ I. Ortaylı, *Ο πιο μακρύς αιώνας*, ό. π., σ. 302

²⁶ Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση, Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, ό. π., σ. 35-36 και Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος- αρχές 20ου αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 315-361.

Έχουμε καταλήξει στο ότι το κοσμικό κράτος είναι εκείνο που εξασφαλίζει σε όλη την επικράτεια για όλους τους πολίτες τους ίδιους νόμους, άρα από αυτήν την άποψη είναι ένα κράτος συγκεντρωτικό. Βεβαίως, αυτή η ιδιαιτερότητα σημαίνει την απαλοιφή θρησκευτικών νόμων και διακρίσεων για διαφορετικές κατηγορίες ατόμων (άνδρες, γυναίκες), και για τους πιστούς διαφορετικών θρησκειών. Αυτοί λοιπόν είναι οι λόγοι για τους οποίους δεν μπορούμε να ορίσουμε ένα τέτοια καθεστώς, όπως αυτό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως λαϊκό.²⁷

²⁷ I. Ortaylı, *Ο πιο μακρύς αιώνας*, ό. π., σ. 300-340

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΣΤΡΩΜΑ- ΤΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

Μια διάσταση που χαρακτηρίζει την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του 1878 είναι και οι κοινωνικό-οικονομικοί παράγοντες. Η οικονομική πρόοδος ήταν άμεσο αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ που ξεκίνησε από το 1839 στις Δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας. Το ξένο κεφάλαιο, με επενδύσεις στο εμπόριο στον τραπεζικό τομέα και στην εξαγωγή πρώτων υλών στη Δύση, άρχισε να εισχωρεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα λιμάνια της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης, οπότε είχαν βρει έναν «παράδεισο» πρώτων υλών. Όπως ήταν φυσικό, οι ομάδες που συνδέθηκαν με τα ξένα κεφάλαια ήταν οι μη μουσουλμάνοι της Αυτοκρατορίας που δραστηριοποιούνταν ήδη στους τομείς αυτούς, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί μια αστική τάξη η οποία ασχολούνταν με τη βιομηχανία, το εμπόριο, τον τραπεζικό τομέα και την ναυτιλία. Όμως και στους μουσουλμάνους διαμορφώνεται μία αστική τάξη από μια ομάδα στρατογραφειοκρατών στραμμένη στη Δύση. Η ίδρυση του Λυκείου Γαλατασαραϊ είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως η ημερομηνία γέννησης αυτής της ομάδας μουσουλμάνων κρατικών λειτουργών. Αυτή η κοινωνική τάξη με τη Δυτική παιδεία θα διαμορφώσει σε μερικά χρόνια και τον τουρκικό εθνικισμό²⁸.

Μια πιο προσεκτική μελέτη εντοπίζει ακόμα μια διαφοροποίηση στην μη μουσουλμανική αστική τάξη. Αυτό που χαρακτηρίζει την κοινωνική και πληθυσμιακή σύσταση του ορθόδοξου μιλλέτ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εκτός από τη γλωσσική ανομοιογένεια των ορθοδόξων που το απάρτιζαν, είναι και το γεγονός ότι οι ελληνοφώνοι που υπάγονταν στο Ορθόδοξο μιλλέτ διακρίνονταν σε αυτούς που έφεραν την οθωμανική υπηκοότητα και σε αυτούς που έφεραν την ελληνική υπηκοότητα, αν και πολύ συχνά τα όρια μεταξύ των μεν και των δε ήταν δυσδιάκριτα και οι πληροφορίες που διαθέτουμε ελλιπείς. Έχει ήδη επισημανθεί το γεγονός ότι η δημιουργία του Ελληνικού κράτους προκάλεσε «ρήξη της συνέχειας του οθωμανικού εδαφικού χώρου άρα και αυτόματη ρήξη της θεσμικής ενότητας των Ρωμιών».²⁹ Η Σία Αναγνωστο-

²⁸ Γ. Γκοβέσης, *Πολιτική μεταρρύθμιση και τύπος στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της «Σαββατιαίας Επιθεωρήσεως» στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά την πρώτη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1878*, ό. π. σ. 116-117.

²⁹ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος}-1919 Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, ό. π., σ. 309.

πούλου έχει ήδη προσδιορίσει άλλωστε το περιεχόμενο του όρου «μέση αστική τάξη»,³⁰ αναφερόμενη στα παράλια της Μικράς Ασίας, διακρίνοντάς την από την «ελληνο-οθωμανική αστική τάξη» των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, όχι μόνο λόγω του μικρού μεγέθους της οικονομικής της επιφάνειας αλλά και λόγω των ενασχολήσεων της με επαγγέλματα που σχετίζονταν με την ιατρική, τη δικηγορία, τις τράπεζες και το εμπόριο. Επίσης, λόγω και της ταυτότητάς της, αφού τα μέλη της υιοθετούσαν μια ελληνική ταυτότητα παραμερίζοντας τον «οθωμανικό πατριωτισμό» που επέλεξαν οι προηγούμενοι μεγαλοαστοί, νέο-Φαναριώτες, μεγαλέμποροι, μεγαλοτραπεζίτες, χρηματιστές και ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι στο πλαίσιο της οθωμανικής νομιμότητας, την οποία επιδίωκαν να διαφυλάξουν, εφόσον χάρη σε αυτή απολάμβαναν τον πλούτο και την εξουσία τους.

Όπως έχει αναλύσει η ίδια συγγραφέας, η «μέση αστική τάξη» συγκροτείται στο πλαίσιο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων, οι οποίες αφενός ευνόησαν την μετανάστευση πολλών Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και αφετέρου συνέβαλαν στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και στη δημιουργία καινούργιων επαγγελματιών όπως δασκάλων, καθηγητών, δημοσιογράφων, γιατρών, δικηγόρων κ. ά. Σημαντικό ρόλο έπαιξε για την ελληνική περίπτωση και το γεγονός ότι η Αυτοκρατορία δυσκολεύτηκε να θεσπίσει ένα καθεστώς διάκρισης ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ρωμιούς υπηκόους, κάνοντας δυσδιάκριτα τα όρια των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων και των μεν και των δε, προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, ώστε «τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία ορίζουμε αυτή την «τάξη» δεν είναι τόσο ή μόνο οικονομικά όσο πολιτικά».³¹ Πρέπει να επισημάνουμε ακόμα ότι αυτά τα άτομα και, κυρίως, οι έμποροι άσκησαν τις οικονομικές και κοινωνικές τους δραστηριότητες έξω από «τα όρια του κοινωνικού σχηματισμού, στον οποίον θεωρούσαν ότι ανήκουν σε εθνικό επίπεδο»³² Αν και φαίνεται ότι η άποψη αυτή δεν ισχύει για το σύνολο των Ρωμιών που διαβιούσαν στα όρια της Θράκης αλλά για λίγους πλουσίους που διατήρησαν ή υιοθέτησαν την ελληνική υπηκοότητα για την εξυπηρέτηση των φορολογικών και οικονομικών τους συμφερόντων αλλά και για μια ισχυρή μερίδα ελληνόφωνων εμπόρων και επιστημόνων, Οθωμανών ή Ελλήνων υπηκόων, οι οποίοι στο πλαίσιο των αλλαγών (κοι-

³⁰ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος-1919 Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, ό.π, σ. 301-318.

³¹ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος-1919 Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, ό.π, σ. 307-308

³² Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 21.

νωνικών και πολιτικών), που συντελούνται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά, συχνά, και λόγω των σπουδών τους στην Ελλάδα, συνδέθηκαν με τα κελεύσματα του ελληνικού εθνικισμού και, κατ' επέκταση, με την ενίσχυση της εθνικής εκπαίδευσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

ΟΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΠΟΥ ΕΠΙΒΑΛΛΟΥΝ ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ

Το Χάττι Χουμαγιούν παραχωρείται 400 χρόνια μετά την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στο διάστημα αυτών των χρόνων το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέχισε αδιάλειπτα να αποτελεί το θρησκευτικό και πνευματικό θεματοφύλακα των Ορθοδόξων χριστιανών της Αυτοκρατορίας αλλά και το κέντρο της εκκλησιαστικής τους οργάνωσης, δίνοντάς του έτσι τη δυνατότητα να ενταχθεί λειτουργικά στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα. Μέχρι την περίοδο των μεταρρυθμίσεων η Υψηλή Πύλη δεν παρεμβαίνει στην εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Πατριαρχείου³³.

Την εποχή των μεταρρυθμίσεων η Οθωμανική κυβέρνηση καλεί το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης να προτείνει τον τρόπο μεταρρύθμισης της διοικητικής του οργάνωσης, σχηματίζοντας για το λόγο αυτό ειδικό Συμβούλιο. Μετά το Χάττι Χουμαγιούν το Πατριαρχείο αναγνωρίζεται θεσμικά, για πρώτη φορά, ως νομικό πρόσωπο με δική του οικονομική και διοικητική δραστηριότητα³⁴.

Οι *Γενικοί Κανονισμοί* του Ορθόδοξου μιλλέτ (1860-1862), όπως τους παραθέτει ο Χ. Παπαστάθης,³⁵ περιλαμβάνουν επτά μέρη: 1. Κανονισμό περί εκλογής και διορισμού του Πατριάρχου, 2. Κανονισμό περί Εκλογής και Προσόντων Αρχιερέων, 3. Κανονισμό περί του Σχηματισμού της Συνόδου των Μητροπολιτών, 4. Κανονισμό περί του Σχηματισμού του Διαρκούς Μικτού Συμβουλίου, 5. Κανονισμό περί Επιχορηγήσεων του Οικουμενικού Πατριάρχου και των Αρχιερέων, 6. Κανονισμό περί μισθοδοσίας των Πατριαρχικών υπαλλήλων και Λοιπών Εξόδων και Προσόδων και 7. Κανονισμό περί μοναστηρίων.

³³ Ι. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων*, Διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 26

³⁴ Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17ος- αρχές 20ου αιώνα, ό. π.*, σ. 357.

³⁵ Ο Χ. Παπαστάθης, στο έργο του *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων Ελληνικών κοινοτήτων του Οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984 στις σελίδες 78-116 παρουσιάζει αναλυτικά τους επτά αυτούς κανονισμούς. Επιπλέον δίνεται και ολόκληρος ο τίτλος των Οδηγιών της Υψηλής Κυβερνήσεως: «περί διευθετήσεως των εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικών Θρόνων διατελούντων ορθόδοξων χριστιανών, υπηκόων της Αυτού Μεγαλειότητος του Σουλτάνου, 1860-1862.

Οι *Κανονισμοί* αυτοί απετέλεσαν το πλαίσιο διοίκησης της Ορθόδοξης Κοινότητας της Αυτοκρατορίας έως και το 1923, οπότε καταργήθηκαν από το νεοσύστατο τουρκικό κράτος. Υπ' αυτή την έννοια δε φαντάζει υπερβολική η ταύτισή τους με τη «συνταγματική» βάση της διοίκησης των, υπό τον Οικουμενικό Θρόνο, Ορθοδόξων Χριστιανών του οθωμανικού κράτους. Σε ό, τι αφορά στη στάση της Οθωμανικής κυβέρνησης απέναντι στους *Κανονισμούς* που πρότεινε το Εθνικό Προσωρινό Συμβούλιο, η επικύρωσή τους επέφερε δύο μόνον προσθήκες, που σε καμιά περίπτωση δεν έθιγαν ουσιαστικά το περιεχόμενό τους³⁶. Η αποδοχή από την οθωμανική μεταρρυθμιστική κυβέρνηση ενός κειμένου που είχε την ισχύ νόμου του οθωμανικού κράτους σχετίζεται προφανώς με την αντίληψη που είχε καλλιεργηθεί στους κόλπους της ότι η αναδιοργάνωση της διοικητικής λειτουργίας της Εκκλησίας ενίσχυε τους σκοπούς της μεταρρύθμισης. Αν η στάση των Βουλγάρων Ορθοδόξων αποτέλεσε ένα περιστατικό που διέψευσε την προσδοκία της Πύλης για την «οθωμανική αδελφότητα», η ίδια η λογική των μεταρρυθμίσεων, η έμφαση στην κοινωνική αναδιοργάνωση με βάση τις ενότητες των μιλλέτ εγκυμονούσε τον κίνδυνο να προκύψει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα, να αναδειχθεί δηλαδή η έλλειψη ομοιογένειας μεταξύ των μελών των διακριτών εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων.

Συμπερασματικά, το Διάταγμα του 1856 προέβλεπε την διατήρηση των υφιστάμενων προνομίων των εθνικο-θρησκευτικών κοινοτήτων μιλλέτ και των θρησκευτικών και λατρευτικών τους ελευθεριών και υποσχόταν την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, στο πλαίσιο της εσωτερικής οργάνωσης και αυτοδιοίκησης. Σκοπός τους ήταν η ενίσχυση του λαϊκού στοιχείου στην αυτοδιοίκησή τους. Η Πύλη θεωρούσε ότι με την ενίσχυση του ρόλου του λαϊκού στοιχείου ιδιαίτερα στους ελληνορθόδοξους θα περιοριζόταν ο παντοδύναμος ρόλος του Πατριάρχη και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, θεωρώντας τους ως απειλή για την ανάπτυξη εθνικισμών. Έτσι, θα αποδυναμωνόταν η επιρροή του ελεγχόμενου από τους Έλληνες, Πατριαρχείου στους ορθόδοξους λαούς των Βαλκανίων. Αυτό το σκεπτικό ενισχύεται αν σκεφτεί κανείς την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας και την επακόλουθη εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων. Η Οθωμανική διοίκηση θεωρούσε ότι ο περιορισμός και η αποδυνάμωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου θα βοηθούσε την ενσωμάτωση των ελληνορθόδοξων στο νέο οθωμανικό κράτος. Την ενέργεια αυτή την υποστήριζαν και την ενίσχυαν οι

³⁶ Σταματόπουλος Δ., *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια Ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, ό. π., σ. 119-120

πρεσβευτές της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Αυστρίας στην Κωνσταντινούπολη, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να περιορίσουν τις σχέσεις του Πατριαρχείου και γενικά των Ελλήνων με την ομόδοξη Ρωσία³⁷.

³⁷ Γ. Γκοβέσης, *Πολιτική μεταρρύθμιση και τύπος στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της «Σαββατιαίας Επιθεωρήσεως» στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά την πρώτη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1878*, ό. π., σ. 36-37

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Α. Ο ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Η περιοχή μελέτης της παρούσας εργασίας είναι η περιοχή της Θράκης. Γεωγραφικά η περιοχή αυτή ορίζεται βόρεια από την οροσειρά του Αίμου, ανατολικά από τη Μαύρη θάλασσα και το Βόσπορο, νότια από την Προποντίδα, τον Ελλήσποντο και το Αιγαίο και δυτικά από τα φυσικά σύνορα που διαγράφουν ο Νέστος και η δυτική Ροδόπη. Τόσο ο Έβρος ποταμός όσο και η οροσειρά της Ροδόπης αποτελούσαν ένα φυσικό όριο που συχνά διαχωρίζε το θρακικό χώρο πολιτικά σε νότια Θράκη και βόρεια δυσκολεύοντας όχι μόνο τις επικοινωνίες αλλά και τη γεωστρατηγική σημασία της κάθε περιοχής.

Το ερώτημα που τίθεται αναφορικά με τη σπουδαιότητα του χώρου αυτού για την Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι αν υπήρξαν παράγοντες ώστε να αναδειχθεί η περιοχή σε «μήλον της έριδος» για όλους τους βαλκανικούς λαούς που αποκτούσαν εθνική συνείδηση. Η γεωστρατηγική σημασία του Θρακικού χώρου αποδεικνύεται ιστορικά. Ήδη κατά την βυζαντινή εποχή η Θράκη και ειδικά η Αδριανούπολη αποτέλεσε σημαντικό κέντρο επικοινωνιών και ταυτόχρονα την αμυντική θωράκιση της Κωνσταντινούπολης από τους δυτικούς και βόρειους εχθρούς της. Ταυτόχρονα η Θράκη αποτέλεσε το εφалτήριο για τους Οθωμανούς για να επεκταθούν στην Νοτιοανατολική και στην Κεντρική Ευρώπη.³⁸

Εκ παραλλήλου, και η οικονομική σημασία της περιοχής είχε εξαιρετικά βαρύνουσα σημασία, ειδικά αυτή της ανατολικής Θράκης. Οι παραγόμενες ποσότητες σιτηρών και κτηνοτροφικών προϊόντων κάλυπταν, σε μεγάλο βαθμό, τις ανάγκες της πρωτεύουσας. Κατά τον 17^ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη ζούσε ένας πληθυσμός που εκτιμάται ανάμεσα στις 600.000 έως 750.000. Από το μέγεθος αυτό μπορεί εύκολα να κατανοηθεί ότι οι επισιτιστικές αλλά και οι γενικότερες καταναλωτικές ανάγκες της πόλης επέβαλαν την προσεκτική οργάνωση ενός δικτύου εισροής των προϊόντων διατροφής του πληθυσμού. Το δίκτυο αυτό περιλάμβανε χερσαίους και θαλάσσιους

³⁸ Ε. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τομέας Ιστορίας, Αθήνα 2015, σ. 25-26.

δρόμους που συνέκλιναν από τους χώρους παραγωγής προς την οθωμανική πρωτεύουσα. Για όλους τους παραπάνω λόγους η εφαρμογή του εγχειρήματος των Tanzimat επιβαλλόταν να προσεχθεί ιδιαίτερα στην περιοχή της Θράκης.³⁹

Το 1870, σε εφαρμογή του «Νόμου περί Βιλαετίων» του 1864, η Θράκη διαιρέθηκε σε δύο νομούς (βιλαέτια): α) της Κωνσταντινουπόλεως και β) της Αδριανουπόλεως. Σε όλη την περιοχή του βιλαετίου της Αδριανούπολης, η ομώνυμη πρωτεύουσα ήταν αδιαμφισβήτητη κορυφή της οικιστικής ιεραρχίας, καθώς συγκέντρωνε το σύνολο των παραπάνω χαρακτηριστικών. Η Edirne (σήμερα) ή Αδριανούπολη είναι πόλη στα δυτικά σύνορα της ανατολικής Θράκης. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές, η πόλη πήρε το όνομά της από το Ρωμαίο αυτοκράτορα Αδριανό ο οποίος την έκτισε εκ νέου το 125 μ.. Χ. Σύμφωνα με άλλους, κυριεύτηκε από τους Βουλγάρους το δέκατο αιώνα και πέρασε στον έλεγχο των Οθωμανών το 1361, οπότε και την αναγόρευσαν σε πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας τους έως και την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Αποτέλεσε δε προγεφύρωμα των οθωμανικών δυνάμεων για την επέκτασή τους εντός των ευρωπαϊκών εδαφών.⁴⁰ Κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων θα παρατηρήσουμε τον εξευρωπαϊσμό της πόλης αφού θα γίνουν πολλά δημόσια έργα (κυρίως για την κατασκευή δρόμων, έργων αποχέτευσης και φωτισμού) στο πλαίσιο του προγράμματος του δυτικού συγκεντρωτισμού και του καλύτερου ελέγχου της περιφέρειας από το κέντρο⁴¹. Η σπουδαιότητά της ως κέντρου ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας με τρόφιμα γίνεται εμφανής από το γεγονός ότι ήταν η πρώτη πόλη που συνδέθηκε σιδηροδρομικά με την Κωνσταντινούπολη, μέσω των Ανατολικών σιδηροδρόμων.⁴² Η εμπορική σημασία της πόλης, ο πολυπολιτισμικός της χαρακτήρας αλλά και το γεγονός ότι αποτέλεσε πολύ σημαντικό διοικητικό κέντρο αποδεικνύουν τη σπουδαιότητα της πόλης αυτής τόσο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και για την σύγχρονη Τουρκία.

Άλλες περιοχές όπως η Γκιουμουλτζίνα (σημερινή Κομοτηνή) και η Ξάνθη του τέλους του 19ου αιώνα, κατείχαν μια ενδιάμεση θέση. Στην πρώτη περίπτωση υποστηριζόταν από τις διοικητικές και στρατιωτικές λειτουργίες και στην δεύτερη από

³⁹ Ι. Μπακιρτζής, *Σκέψεις για την εφαρμογή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα, Η περίπτωση της Θράκης*, ό. π., σ. 32-33.

⁴⁰ S. Deringil, *Η καλά προστατευόμενη επικράτεια*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003, σ. 133.

⁴¹ Ε. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, ό. π., σ. 31-32.

⁴² Η. Inalcic και D. Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τομ. 2^{ος} (1600-1914), ό. π., σ. 439.

την επεξεργασία και την εμπορία μιας καλλιέργειας που είχε εμφανιστεί δυναμικά: τον καπνό. Αργότερα σε αυτές προστέθηκε και το Δεδέ-Αγάτς (η σημερινή Αλεξανδρούπολη) ως ένα σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο με την επέκταση του λιμανιού, τη δημιουργία σιδηροδρομικού σταθμού καθώς και τη συγκέντρωση πληθυσμού και διοικητικών υπηρεσιών.⁴³

Β. Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΑΣΗ

Ακριβείς τουρκικές στατιστικές για τον πληθυσμό και την εθνολογική σύσταση των περιφερειών της Θράκης δεν υπάρχουν. Οι στατιστικές του 1844 καθώς και των επίσημων επετηρίδων (Σαλναμέ) της τουρκικής διοικήσεως από το 1859, είναι ατελείς γιατί μοναδικός λόγος της συντάξεώς τους ήταν η καταγραφή των αρρένων κατοίκων από τους οποίους θα εισπράττονταν οι φόροι. Σύμφωνα με την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους πληροφορίες, όχι όμως με την ακρίβεια της εγκυρότητας μπορούν να αντληθούν από τους εθνογραφικούς χάρτες που παρουσιάζουν μια αδρομερή εικόνα των κατά τόπους εθνολογικών στοιχείων όμως όχι και το δυναμικό του πληθυσμού. Έτσι οι χάρτες των P.J. Schafaryk (1842), Ami Boue (1847), G. Lejean (1861), H. Kiepert (1867), El. Reclus (1876) και A. Synvet (1877) που περιλαμβάνονται στον ιστορικό Άτλαντα του Βούλγαρου πρεσβευτή στο Βερολίνο D. Rizoff (1917) δείχνουν ευρύτατες ζώνες κυριαρχίας του ελληνικού στοιχείου στη Θράκη.⁴⁴ Επιπλέον, πληροφορίες για ενδεικτικές μαρτυρίες ή γενικούς υπολογισμούς του πληθυσμού, μπορεί να αντλήσει κανείς από τους περιηγητές που επισκέφτηκαν τη Θράκη. Για παράδειγμα, ο Γάλλος αρχαιολόγος Al. Dumont, που περιηγήθηκε τη Θράκη το 1868, εξαιρεί την προσπάθεια των Ελλήνων να κρατήσουν μέσα σε ένα γεωγραφικό χώρο με πολυεθνική πληθυσμιακή σύνθεση, τη γλώσσα και τον πολιτισμό της φυλής τους. Ένας άλλος χώρος άντλησης στοιχείων αναφορικά με τον πληθυσμό αποτελούν οι σχολικές στατιστικές. Έτσι σύμφωνα με το γενικό στατιστικό πίνακα μαθητικού και συνολικού πληθυσμού όλων των μητροπολιτικών επαρχιών της Θράκης για το σχολικό έτος 1878-1879, ο Χασιώτης διαπίστωσε ότι ο ελληνικός μαθητικός πληθυσμός έφτανε τις 25.623 και ο συνολικός τις 739.642.

⁴³ Β. Κουτσούκος, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας- Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2012., σ. 73.

⁴⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1833 ως 1881*, τόμος ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 371-373.

Η πρώτη πλήρης στατιστική απογραφή του πληθυσμού της Θράκης προέρχεται από ένα διπλωματικό έγγραφο διαμαρτυρίας των συλλόγων της Κωνσταντινούπολης τον Απρίλιο του 1878, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου στο οποίο οι ίδιοι για να στηρίξουν τα επιχειρήματά τους επισύναψαν και μια γενική στατιστική του πληθυσμού της Θράκης. Στη στατιστική αυτή δίνονται λεπτομερειακά, κατά διοικητικές περιφέρειες, αριθμοί κατοίκων, σχολείων και συλλόγων ελληνικών, καθώς και αριθμοί αστικού ελληνικού πληθυσμού, σε σύγκριση με το βουλγαρικό. Ο Γκοβέσης στην μελέτη του για την «Σαββατιαία Επιθεώρηση» αναφέρει τη διαμαρτυρία, όπως αυτή δημοσιεύτηκε στο υπ' αριθμόν 26 φύλλο της 3/15 Ιουνίου 1878. (παράρτημα 13) Το υπόμνημα των ελληνικών συλλόγων τη Κωνσταντινουπόλεως με επικεφαλής τον «Ελληνικό Φιλολογικό σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως», απευθύνεται στις Μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία, Αυστροουγγαρία, με στόχο να υπερασπιστεί τα δίκαια των Ελλήνων της Μακεδονίας και της Θράκης και ετίθεται εναντίον της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και του πανσλαβισμού. Το υπόμνημα αυτό δόθηκε στους πρεσβευτές αυτών των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη. Το παράρτημα του υπομνήματος δημοσιεύεται στο υπ' αριθμόν 27 φύλλο στις 10/22 Ιουνίου του 1878, που περιλαμβάνει τα στατιστικά στοιχεία για τους πληθυσμούς. Πιο συγκεκριμένα, στο βίλαέτι της Αδριανουπόλεως και στο ομώνυμο σαντζάκι της εκτός από τους 171.000 περίπου Έλληνες, κατοικούν 125.000 Μουσουλμάνοι, 78.320 Βούλγαροι, 15.000 άλλες εθνότητες και 20.000 ξένοι υπήκοοι. Στα σαντζάκι της Ραιδεστού ζουν, το 1878, 117.600 Έλληνες, 19.000 μουσουλμάνοι, 23.000 άλλες εθνότητες και 9.000 ξένοι υπήκοοι. Στο σαντζάκι της Καλλιπόλεως εντοπίζονται 98.900 Έλληνες, 35.000 μουσουλμάνοι και 20.000 άλλες εθνότητες και ξένοι υπήκοοι. Στο σαντζάκι της Σιλίμνου οι Έλληνες παύουν να είναι πρώτη πληθυσμιακά δύναμη, αφού ανέρχονται σε 36.900, ενώ οι μουσουλμάνοι σε 54.300 και με ίδιο περίπου αριθμό οι Βούλγαροι (54.200), 25.000 άλλες εθνότητες και 5.000 ξένοι υπήκοοι. Η δύναμη του βουλγαρικού στοιχείου εντοπίζεται στο σαντζάκι της Φιλιππουπόλεως, όπου οι Έλληνες ανέρχονται μόλις σε 32.000 ενώ οι μουσουλμάνοι σε 120.000 και οι Βούλγαροι σε 180.000. Οι άλλες εθνότητες σε 30.000 ενώ οι ξένοι υπήκοοι σε 8.000.⁴⁵ Μελετώντας κανείς προσεκτικά τους πίνακες αυτούς συμπεραίνει ότι οι μεγάλοι ελληνικοί πληθυ-

⁴⁵ Γ. Γκοβέσης, *Πολιτική μεταρρύθμιση και τύπος στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της «Σαββατιαίας Επιθεώρησης» στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά την πρώτη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1878.*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα 2002, σ. 176 και 181 (αναλυτικά οι πίνακες μπορούν να ανακτηθούν από <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/353#page/178/mode/2up>).

σμοί συγκεντρώνονται στα σαντζάκια της Αδριανουπόλεως, της Ραιδεστού και της Καλλίπολης και ότι η Αδριανούπολη δεν είναι τυχαία η πρωτεύουσα του βιλαετιού αφού συγκεντρώνει το μεγαλύτερο αριθμό πληθυσμού στο σύνολο, 409.320 κατοίκους το 1878.

Το σημαντικό ερώτημα που δημιουργείται εδώ είναι αν και κατά πόσο οι λόγοι που οδήγησαν τους συλλόγους σε αυτή την διαμαρτυρία και στην προσπάθεια ανάδειξης της ύπαρξης εθνικού στοιχείου στην περιοχή της Θράκης εδράζονται στις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Σύμφωνα με την ιστορικό Βασιλική Παπούλια, οι προσπάθειες μεταρρυθμίσεων κατά την εποχή των Τανζιμάτ το 1839 και του 1856 και εξής, που έγιναν κάτω από την πίεση των Μ. Δυνάμεων, δεν είχαν τα επιθυμητά αποτελέσματα, αφού η διαφορά μεταξύ «απίστων» και «πιστών», δηλαδή το διαστρωματικό σύστημα διακυβερνήσεως, δεν είχε καταλυθεί⁴⁶. Η προσπάθεια του Οθωμανισμού (Osmanlilik) που στόχευε στην αποφυγή των βαλκανικών εθνικισμών, θεωρούσε όλους του υπηκόους του Σουλτάνου, τους ανήκοντες στο «οθωμανικό έθνος», ως ίσους ενώπιον του νόμου, ανεξάρτητα από θρησκεία, γλώσσα, καταγωγή κτλ., οργανωμένους όμως σε θρησκευτικές κοινότητες/ μιλλετ, υπό την ηγεσία του αντίστοιχου θρησκευτικού Αρχηγού (millet basi)⁴⁷. Οπότε, η κυρίαρχη μορφή συλλογικής ταυτότητας των υπηκόων παραμένει πάλι η θρησκευτική και όχι η εθνική⁴⁸. Έτσι, με τα νομοθετήματα που ψηφίζονται από το 1839 έως το 1878, ο τρόπος ενσωμάτωσης των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων στην Αυτοκρατορία αλλάζει: στο εξής οι χριστιανοί δεν θα είναι κατακερματισμένοι θεσμικά αλλά ενοποιούνται διοικητικά, αποκτούν και τυπικά πλέον ενιαίο κέντρο διοίκησης. Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές το Οικουμενικό Πατριαρχείο, και όχι ο Πατριάρχης, ορίζεται για πρώτη φορά επίσημα όχι μόνο ως η θρησκευτική αλλά και πολιτική και διοικητική αρχή του «μιλλέτ». Αντίθετα, όπως έχει ήδη λεχθεί, πριν από τις μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα το «Ρουμ μιλλέτ» ήταν θεσμικά κατακερματισμένο σε διάφορες τοπικές κοινότητες που δεν ήταν επίσημα αναγνωρισμένες από το οθωμανικό κράτος.

Αναντίρρητα λοιπόν, το σύστημα διοίκησης της Αυτοκρατορίας ήταν διττό: περιλάμβανε αφενός το τουρκικό διοικητικό σύστημα και την εκκλησιαστική οργάνωση,

⁴⁶ Β. Παπούλια, Από τον αρχαίο στον νεότερο πολυμερισμό, τόμος Β, Από τη θεοκρατική απολυταρχία στην εθνική κυριαρχία, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 52.

⁴⁷ Π. Κονόρτας, «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19^{ος}-αρχές 20ού αιώνα)», στο *Θράκη Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις, εκδ. Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, 2000, σ. 176.

⁴⁸ Π. Κονόρτας, «Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία 1833-1876», ό. π., σ. 349.

τα όρια των οποίων δεν συνέπιπταν, αν παρατηρήσει κανείς τις υποδιαιρέσεις τους, καθώς η Εκκλησία τα διαμορφώνει με κριτήριο τη συγκέντρωση του χριστιανικού στοιχείου, τη δημογραφική και οικονομική δύναμή του. Ως προς το τουρκικό διοικητικό σύστημα, με την εφαρμογή του νόμου «περί βιλαετίων» του 1864, η Θράκη θα διαιρεθεί σε δύο βιλαέτια: α) αυτό της Κωνσταντινουπόλεως και β) αυτό της Αδριανούπολης όπως έχει ήδη αναφερθεί ⁴⁹.

Από τα παραπάνω τεκμαίρεται ότι πριν από την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας, το 1870, δεν υφίσταται καμιά ξεκάθαρη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των διαφόρων εθνικών ομάδων που απαρτίζουν τη χριστιανική κοινότητα. Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι η ύπαρξη στις πόλεις ενός περιβάλλοντος ελληνικού που επιβάλλει ή ευνοεί τον εξελληνισμό όλων των χριστιανών κατοίκων, ενώ αντίθετα στην ύπαιθρο, τα πράγματα φαίνονται πιο διαχωρισμένα: εκεί διαβιούν πυρήνες πληθυσμών ελληνικής ή βουλγαρικής προέλευσης. Μετά το 1870 όμως αλλάζουν όλοι οι πληθυσμιακοί συσχετισμοί.

Γ. Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Στόχος της προγενέστερης διοικητικής διαίρεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μιλλέτ ήταν η συλλογή φόρων. Όμως την περίοδο 1834-1839 θεσπίστηκαν διατάξεις μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα της διοίκησης, που είχαν ως σκοπό να προσεγγίσουν τη διάρθρωση των ευρωπαϊκών διοικητικών συστημάτων. Η Οθωμανική ηγεσία παρουσίαζε μια πρόθεση «εκσυγχρονισμού» των δομών λειτουργίας της. Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ επέφεραν μια σειρά από διοικητικές αλλαγές και στην Θράκη όπως και σε όλη την επικράτεια.

Στόχος των διοικητικών μεταρρυθμίσεων και στην περιοχή της Θράκης ήταν η καλύτερη διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας, στο πλαίσιο της προσπάθειας του εκσυγχρονισμού της και η ανάγκη αναπροσαρμογής των φόρων. Στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας ήταν επιτακτική η ανάγκη διοικητικών αλλαγών στη διοίκηση για να εξαλειφθούν οι υπερεξουσίες των αγιάνηδων, όπως η περίπτωση του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Τη θέση των αγιάνηδων κατέχουν πλέον οι Οθωμανοί διοικητές (βαλίδες), οι οποίοι διορίζονται από την Πύλη την οποία και ενημερώνουν για θέματα διοίκησης της περιφέρειάς τους. Η μεταρρύθμιση αυτή επεκτείνει τη γεωγραφική περιφέρεια της

⁴⁹ Π. Κονόρτας, «Από τα μιλλέτ στα έθνη», ό. π., σ. 191-193.

Αδριανούπολης, όμως ο Οθωμανός διοικητής αυτής της περιοχής χάνει μέρος της δικαιοδοσίας του, εφόσον διορίζεται και ένας δεύτερος στην περιοχή της Φιλιππούπολης. Έτσι η διοικητική μεταρρύθμιση στηρίζεται στην ανάδειξη μιας νέας κοινωνικής τάξης των δημοσίων υπαλλήλων. Η στελέχωση των δημοσίων υπηρεσιών προβληματίζει την Πύλη καθώς η ελλιπής έως τότε εκπαίδευση των μουσουλμάνων στους μεντρεσέδες δεν τους εξασφαλίζει σε αυτή τη συγκυρία τα απαραίτητα προσόντα. Για αυτό το λόγο ιδρύεται το 1859 η Σχολή Δημόσιας Υπηρεσίας (Mekteb-i Mulkiye), που όμως δε φάνηκε να επιτυγχάνει τον σκοπό της, αφού οι διαδικασίες παραγωγής των στελεχών γίνονταν με αργούς ρυθμούς και σε μικρούς αριθμούς και έλλειπαν οι πόροι για ικανοποιητική και τακτική αμοιβή των υπαλλήλων ή οι γενικότερες συνθήκες ήταν δυσμενείς⁵⁰. Η προσπάθεια αυτή σταμάτησε εξαιτίας του Κριμαϊκού πολέμου. Όμως το 1856 αποφασίζονται νέες διοικητικές αλλαγές. Ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ επανέφερε σε ισχύ τις αρμοδιότητες και την ισχύ των περιφερειακών διοικητών. Προσπαθώντας να περιορίσει τις αυθαιρεσίες των οργάνων της διοίκησης, θεσμοθέτησε και στην περιφέρεια ένα σύστημα διοίκησης ανάλογο με το κέντρο. Ένα συμβουλευτικό συμβούλιο που τον Βαλή πλαισίωναν αντιπρόσωποι από όλες τις θρησκευτικές ομάδες. Αυτά ονομάστηκαν Επαρχιακά συμβούλια όπου συμμετείχαν τρεις χριστιανοί εκπρόσωποι και τρεις μουσουλμάνοι εκλεγμένοι από τις θρησκευτικές τους κοινότητες. Η πορεία όμως αυτού του σώματος δεν ήταν αυτή που αρχικά αναμενόταν καθώς είτε ο βαλής επιβαλλόταν στους 6 εκπροσώπους είτε αυτοί σε αυτόν αν δεν είχε ισχυρή προσωπικότητα.⁵¹

Ο νόμος περί Βιλαετίων, που ψηφίστηκε το 1864, με στόχο να διορθώσει τα κενά των προηγούμενων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών και που αποτέλεσε τη βασική της επαρχιακής διαίρεση και διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έως το τέλος της, εφαρμόστηκε στην περιοχή της Θράκης το 1870. Σύμφωνα με αυτή, η νότια Θράκη αποτέλεσε μια ενιαία πολιτική μονάδα το Βιλαέτι της Αδριανούπολης. Η Θράκη διαιρέθηκε αρχικά σε δύο νομούς (βιλαέτια): α) της Κωνσταντινουπόλεως αποτελούμενο από τα σαντζάκια Κωνσταντινουπόλεως, Τσεκμετζέ, Πέραν και β) της Αδριανουπόλεως, που περιλάμβανε τα σαντζάκια Αδριανουπόλεως, Φιλιππουπόλεως, Καλλιπόλεως, Ραιδεστού και Σιλίμνου. Το σαντζάκι Σόφιας στις αρχές του 1877 αποτέλεσε

⁵⁰ Ι. Μπακιρτζής, *Σκέψεις για την εφαρμογή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα, Η περίπτωση της Θράκης*, ό. π., σ. 38

⁵¹ Ε. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, ό. π., σ. 55.

τμήμα του βιλαετίου Αδριανουπόλεως. Μετά τη συνθήκη του Βερολίνου 1878 και τη δημιουργία της αυτόνομης επαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας, με την απόσταση από το νεοσύστατο βουλγαρικό κράτος (Συνθήκη Αγίου Στεφάνου) της βόρειας Θράκης, η υπόλοιπη Θράκη αποτελούνταν α) από το ευρωπαϊκό τμήμα του βιλαετίου Κωνσταντινουπόλεως, που περιλάμβανε τα σαντζάκια Κων/πόλεως, Τσατάλτσας, Πέραν και β) από το βιλαέτι Αδριανουπόλεως που περιλάμβανε τα σαντζάκια Αδριανουπόλεως, Σαράντα Εκκλησιών, Γκιουμουλτζίνας (σημερινή Κομοτηνή), Καλλιπόλεως, Ραιδεστού και Δεδέ-Αγάτς (σημερινή Αλεξανδρούπολη).⁵²

Η διοικητική διαίρεση του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως αλλάζει όσον αφορά και τα σαντζάκια με τους καζάδες τους. Πιο αναλυτικά το σαντζάκι Αδριανουπόλεως διαιρείται σε επτά καζάδες: Αδριανουπόλεως, Μουσταφά Πασά, Ορτακιοϊ, Χαφσας, Κίρτζαλι, Διδυμοτείχου, Ουζούν Κιοπρού. Το σαντζάκι της Γκιουμουλτζίνας χωρίζεται σε επτά καζάδες επίσης γεγονός που δείχνει ότι ήταν αντίστοιχης έκτασης με την Αδριανούπολη: Γκιουμουλτζίνας, Ξάνθης, Αχτί Τσελεμπί, Δαρί Δερέ, Εγρί Δερέ, Σουλτάν Γερί, Ρουσέ. Το σαντζάκι του Δεδέ-Αγάτς αποτελούνταν από τρεις καζάδες: τον ομώνυμο, Σουφλίου και Αίνου, ενώ το σαντζάκι των Σαράντα Εκκλησιών που ανήκει διοικητικά έως το 1960 στο βιλαέτι της Αδριανούπολης περιλαμβάνει επτά καζάδες: Σαράντα εκκλησιών, Λουλέ Μπουργκάς, Μπαμπά Εσκή, Αγαθουπόλεως, Μηδείας, Τυρνόβου, Βιζύης. Το σαντζάκι της Ραιδεστού ακολουθεί με τέσσερις καζάδες: Ραιδεστού, Τυρολόης, Χαριουπόλεως, Μαλγάρων. Τέλος το σαντζάκι της Καλλιπόλεως με πέντε καζάδες: Καλλιπόλεως, Μαδύτου, Μυριοφύτου, Κεσσάνης, Περιστάσεως.⁵³

Οι διοικητικές μεταβολές εντός τους βιλαετίου από σαντζάκι σε καζά και αντίστροφα οφείλονται σε πληθυσμιακές αυξομειώσεις, σε φορολογικές σκοπιμότητες και στη γεωστρατηγική θέση μια περιοχής. Ήταν εφικτό ένα οικιστικό σύνολο να μεταβάλλει τη θέση που κατείχε στην οικιστική ιεραρχία καταλαμβάνοντας υψηλότερη ή χαμηλότερη θέση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Γενισέας (στην περιοχή της Ξάνθης) όπου έως το 1870 αποτελούσε το διοικητικό, στρατιωτικό και οικονομικό κέντρο της νοτιοδυτικής Θράκης ώσπου μια μεγάλη πυρκαγιά ανά-

⁵² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1833 ως 1881, τόμος ΙΓ', ό. π., σ. 369.*

⁵³ Για την ιστορία της Μητρόπολης Αδριανουπόλεως και τα σύνορά της αντλείται υλικό από Κονόρτας Π., Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός, ΕΙΕ, λήμμα «Μητρόπολη Αδριανουπόλεως» όπως ανακτήθηκε 04/12/2017 <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?perioxhid=N0014>

γκασε το κέντρο αυτό να μετακινηθεί στην Ξάνθη και έτσι να αναπτυχθεί σε αστικό κέντρο αυτή και να παρακμάσει η Γενισέα.⁵⁴

Έχουν ήδη αναφερθεί οι υποδιαίρεσεις του Βιλαετίου αυτού οι οποίες θα μείνουν αναλλοίωτες έως τους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913, οπότε η Θράκη διασπάται και μόνο η ανατολική μένει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς η Δυτική περνάει στους Βουλγάρους, έως το 1919, για να περάσει με τη Συνθήκη του Νεϊγύ στο ελληνικό κράτος. Με τη συνθήκη των Σεβρών θα ενοποιηθεί για τελευταία φορά διοικητικά η Θράκη υπό ελληνική διοίκηση για να χωριστεί ξανά και για τελευταία φορά με τη Συνθήκη της Λωζάννης, 1923, όπου ο ποταμός Έβρος θα αποτελέσει το σύνορο των δύο κρατών αλλά και το διαχωρισμό της Θράκης στα δύο κράτη.

Ως προς τον τρόπο διοίκησης της Θράκης η μελέτη περίπτωσης θα εστιάσει στο βιλαέτι της Αδριανούπολης. Είναι ήδη γνωστό ότι στην Αδριανούπολη υπήρχε σύστημα κοινοτικής οργάνωσης δωδεκαμελούς δημογεροντίας πριν το 1821. Μετά τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και το νόμο περί Βιλαετίων η κατάσταση γύρω από την οργάνωση των κοινοτικών Συμβουλίων αλλάζει σε πολλά επίπεδα και στην οργάνωσή τους και στη σύνθεσή τους. Ο Νόμος περί Βιλαετίων προέβλεπε τη σύσταση δημογεροντίας για κάθε θρησκευτική κοινότητα, ακόμη και των μουσουλμάνων, με επικεφαλής το θρησκευτικό τους ηγέτη. Οι Γενικοί Κανονισμοί με τη σειρά τους δεν αφορούν κυρίως στην οργάνωση των κοινοτήτων όσο στην οργάνωση του ίδιου του Πατριαρχείου. Μετά την ψήφισή τους αλλάζει ο τρόπος εκλογής των δημογερόντων που εκλέγονται πλέον από την κοινότητα μέσω των αντιπροσώπων, που πληρούν κάποια οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια, κατά πλειοψηφία. Έτσι διευρύνεται η λαϊκή συμμετοχή ενώ παράλληλα αλλάζουν οι κανόνες της δημογεροντίας στ πλαίσιο της εκκοσμίκευσης των θεσμών και των αλλαγών στη διοίκηση των κοινοτήτων. Έπειτα, η κοινότητα σε Γενική συνέλευση εγκρίνει τα πεπραγμένα και ασκεί οικονομικό έλεγχο. Οι αρμοδιότητες των δημογερόντων επεκτείνονται σε υποθέσεις που κάποτε ήταν στενά εκκλησιαστικές όπως η εκδίκαση αστικών υποθέσεων. Αντίθετα ο ρόλος του Μητροπολίτη αν και σε αυτόν ανήκει η προεδρία της δημογεροντίας περιορίζεται σε θέματα πνευματικά. Επίσης επιβάλλεται η ενιαία και καθολική καταγραφή Κανονισμών σε

⁵⁴ Β. Κουτσούκος, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης, ό. π.*, σ. 72.

κάθε κοινότητα που επιβάλλεται είτε από το Πατριαρχείο είτε από την οθωμανική διοίκηση.⁵⁵

Δ. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Στόχος της μελέτης της οργάνωσης της εκκλησιαστικής διοίκησης στην Θράκη και, πιο συγκεκριμένα, στο βιλαέτι της Αδριανούπολης είναι να διερευνηθούν τα αίτια των αλλαγών στην εκκλησιαστική διοίκηση και το αν και κατά πόσο αυτές οι αλλαγές ήταν συνέπεια των Μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή του εκκλησιαστικού ζητήματος μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Εξαρχίας το 1870 και του εθνικιστικού ανταγωνισμού Ελλήνων Βουλγάρων στην περιοχή. Στα πρώτα χρόνια της Αυτοκρατορίας η εδαφική έκταση της Μητρόπολης Αδριανουπόλεως ήταν αρκετά μεγάλη όσο σχεδόν και το βιλαέτι. Όμως το 1870,⁵⁶ όταν ο σουλτάνος αναγνωρίζει με φερμάνι – και παρά την αντίδραση του Πατριαρχείου– την ίδρυση Βουλγαρικής Εξαρχίας, συρρικνώθηκε ο χώρος δικαιοδοσίας της Μητρόπολης Αδριανουπόλεως καθώς επικράτησε ανταγωνισμός μεταξύ των δύο εκκλησιών για να προσαρτήσουν στην σφαίρα ελέγχου τους οικισμούς της περιοχής που κατοικούνταν από μικτό πληθυσμό ελληνοφώνους και βουλγαρόφονους.

Σύμφωνα με διάφορες μελέτες και στατιστικές, το 1882 ο αριθμός των οικισμών που υπάγονταν στη Μητρόπολη Αδριανουπόλεως ήταν 61, ενώ, σύμφωνα με μια άλλη μαρτυρία, ήταν 68. Η αύξηση αυτή πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι κάποιοι οικισμοί, παρασυρόμενοι αρχικά από τον βουλγαρικό εθνικισμό προσαρτήθηκαν στη βουλγαρική Εξαρχία και έπειτα μεταστράφηκαν στην παλαιά τους Εκκλησία. Στο Συνταγμάτιον του 1862 αναφέρονται οι εξής Μητροπόλεις: Ηράκλειας, Δέρκων, Αδριανουπόλεως, Διδυμοτείχου, Αίνου, Βιζύης και Μηδείας, Μαρωνείας, Σηλυβρίας, Σωζουαγαθουπόλεως, Γάνου και Χώρας, Λιτίτζης, Καλλιπόλεως, Σαράντα Μαρτύρων⁵⁷.

Ο αριθμός της Μητροπόλεως θα μειωθεί περισσότερο μετά τη δημιουργία της Μητρόπολης των Σαράντα Εκκλησιών το 1906. Αποδεικνύεται από τα παραπάνω ότι η Μητρόπολη Αδριανουπόλεως δεν αποτελούσε μια Μητρόπολη απαρτισμένη από αμιγώς ελληνοφώνους πληθυσμούς και γι αυτό αποτελεί μία περιοχή μικρού ενδιαφέ-

⁵⁵ Ε. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαράθεσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, ό. π., σ. 110-115.

⁵⁶ Αναγνώριση Βουλγαρικής Εξαρχίας με φερμάνι από το Σουλτάνο στις 28/02/1870.

⁵⁷ Π. Κονόρτας, «Από τα μιλλέτ στα έθνη», ό. π., σ. 193.

ροντος για την Πατριαρχική εξουσία η οποία θα αμφισβητηθεί περισσότερο μέσα στην πορεία των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων που θα λάβουν χώρα την περίοδο αυτή.

Ε. Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Όπως στη Μακεδονία έτσι και στη Θράκη, το Τανζιμάτ δε στάθηκε δυνατό να ξεριζώσει τις φεουδαρχικές σχέσεις που προϋπήρχαν. Έτσι, κατά την εποχή αυτή παρατηρείται ακόμη πιο απάνθρωπη μεταχείριση του καλλιεργητή εκ μέρους του Τούρκου τσιφλικούχου, ο οποίος αδυνατούσε να προσαρμόσει την παραγωγή του στα σύγχρονα οικονομικά δεδομένα. Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και τις μεταρρυθμίσεις του Χάττι Χουμαγιούν εκφράζεται η κοινωνική δυσaréσκεια των αγροτικών πληθυσμών ενάντια στη φορολογική πολιτική, αλλά και σε καταχρήσεις των κρατικών αξιωματούχων. Έτσι στα ανώτερα κοινωνικό-οικονομικά στρώματα παρατηρούνται εντάσεις αφού οι χριστιανοί μεγαλέμποροι και οι μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες θα συνάψουν σχέσεις, όπου οι πρώτοι θα γίνουν πιστωτές των δεύτερων και θα συγκρουστούν. Αναλύοντας αυτή τη θέση προκύπτει ότι ο Τούρκος τσιφλικούχος δεν ήταν σε θέση ν' ανταποκριθεί στη διεθνή ζήτηση προϊόντων και στις διεθνείς οικονομικές συγκυρίες της εποχής εκείνης, όταν μεγάλωνε η οικονομική εξάρτηση του οθωμανικού χώρου από τη δυτική βιομηχανική παραγωγή και πύκνωνε τις εμπορευματικές σχέσεις στην επικράτειά του. Τα έσοδά του μειώνονταν καθώς το τσιφλίκι⁵⁸ του λειτουργούσε μέσα σε μια διαδικασία υποτυπώδους εμπορευματικής παραγωγής, ενώ ο ίδιος παράμενε προσκολλημένος στις παλιές πολυδάπανες συνήθειές του. Το γεγονός αυτό οδήγησε, βαθμιαία, τους Τούρκους γαιοκτήμονες σε οικονομική αποδυνάμωση και στο δανεισμό, με υψηλό τόκο, μεγάλων ποσών από τους εκπροσώπους της μεγαλοαστικής τάξης των εθνικών μειονοτήτων, τους Έλληνες, τους Εβραίους και τους Αρμένιους κε-

⁵⁸ Τσιφλίκι: είναι εξέλιξη του προγενέστερου θεσμού των τιμαρίων από τον 16ο αιώνα και μετά. Έκταση γης που μπορούσε να καλλιεργηθεί με ένα ζευγάρι βοοειδών. Ήταν μια προσπάθεια της αυτοκρατορίας να εποικιστούν περιοχές της με τη δημιουργία στρατιωτικού γεωργικού και κτηνοτροφικού θεσμού. Σύμφωνα με την Ε. Μπαλά, στα «Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα» σ. 245, όπως ανακτήθηκε από το <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/14058/1/440-1028-1-SM.pdf> (03/12/2017) «Η κατάργηση των τιμαρίων από τον Μαχμούτ Β' (1808- 1839) άφησε στα χέρια του κράτους μεγάλες εκτάσεις γης που έπρεπε το κράτος να τις διαχειριστεί. Νομικά η γη ανήκε ακόμα στο κράτος αλλά έπρεπε να κανονιστούν οι όροι της χρήσης του. Καταρχήν η κυβέρνηση επιθυμούσε να ασκήσει πλήρη έλεγχο στις κρατικές γαίες, δεν διέθετε όμως τον κατάλληλο μηχανισμό για μια τέτοια τεράστια επιχείρηση. Πήρε λοιπόν ορισμένα μέτρα προσβλέποντας σε ριζικότερες αλλαγές στο μέλλον. Για να ετοιμάσει το νέο σύστημα γαιοκτησίας και φορολογίας άρχισε το 1846-1847 απογραφή της γης, δηλαδή προχώρησε στην κατάρτιση κτηματολογίου»

φαλαιούχους. Αργότερα αδυνατούσαν να επιστρέψουν τα χρήματα που είχαν δανεισθεί λόγω των τεράστιων εξόδων τους, και υποχρεώνονταν να πουλούν τις γαιοκτησίες τους στους πιστωτές τους. Έτσι λοιπόν, την εποχή αυτή, μετά το 1856, παρατηρείται μια σημαντική διαφοροποίηση στην εθνική ταυτότητα των τσιφλικούχων καθώς οι νέοι γαιοκτήμονες, Έλληνες, Εβραίοι και Αρμένιοι, επένδυναν μεγάλα ποσά στην αγροτική ιδιοκτησία παράλληλα με τις εμπορικές συναλλαγές τους.

Είναι δύσκολο να υπολογιστούν με ακρίβεια οι εκτάσεις των τσιφλικιών στην περιοχή της Θράκης, ωστόσο σύμφωνα με τον Κουτσούκο, επίσημες απογραφές του Οθωμανικού κράτους για το βιλαέτι της Αδριανούπολης το 1871 έχουμε: το 1871 στα 130 χωριά της Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνή) 11 τσιφλίκια και στα 15 χωριά του Διδυμοτείχου 167 τσιφλίκια⁵⁹.

Το πολύ σημαντικό αυτό φαινόμενο της ειρηνικής μεταβίβασης της γης από τους κατακτητές στους υπόδουλους άρχισε να παίρνει με την πάροδο του χρόνου ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις. Ιδιότητα ελληνικά τσιφλίκια στην περιφέρεια Αδριανουπόλεως είχαν οι Μιλτιάδης Αλτιναλμάζης (6.000 - 7.000 στρέμματα, το Χάβαρις Τσιφλίκ), Νικ. Πεντεφράγκου (7.000 - 8.000 στρέμ., το Χεϊμπελέρ), Γεώργιος Θεοφιλίδης (7.000 - 8.000. στρέμ., το Δεμιρχανλή), Π. Αχτάρης και Γ. Μιρασιγίδης (4.000 – 5.000 στρέμ., το Καρά Ισχακλή), Στ. Κώστογλου (8.000 – 11.000 στρέμ., το Μπουργκουζάν (Δρέπανο), Γ. Παπαδόπουλος (4.000 στρεμ., το Βιραντεκέ), Χρ. Νικολαΐδης (5.000 - 6.000 στρεμ., το Εκμεκτσή), Νικ. Στενημακαλής και άλλοι. Στη γεωγραφική περιφέρεια Αρκαδιουπόλεως υπήρχαν ιδιότητα ελληνικά τσιφλίκια, τα οποία ανήκαν στον Απ. Βεζυρτζόγλου το τσιφλίκι του Σαρμουσακλή (Αρμάθα) βρισκόταν στην περιοχή της σιδηροδρομικής γραμμής μεταξύ της Κωνσταντινουπόλεως και της Αδριανουπόλεως και είχε μέγεθος 35.000 στρεμμάτων, που ήταν ένας από τους μεγαλύτερους γεωργούς-ιδιοκτήτες της Θράκης, στους αδελφούς Σάββογλου, κατόχους του μισού τσιφλικιού Δουγουντζή Μπασή (40.000 στρέμ.), στους Γ. Τζιλιέρογλου και Αθ. Ανέστη (20.000 στρέμ.) και σε άλλους. Στον καζά του Αρτίσκου (Μπαμπά Εσκή) οι αδελφοί Παπακυρίδη από την Ήπειρο είχαν δύο τσιφλίκια στο Αλπουλού (10.000 στρέμ.) και στην Περιοχή Σινανλή και ο Μιλτ. Κερέσογλου είχε το τσιφλίκι Ντογαντζέ (Δογάδες) συνολικής έκτασης 10.000 στρεμ. Στη γεωγραφική περιφέρεια της Κεσσάνης μνημονεύεται το παλιό τσιφλίκι (Γκιουντουζλέρ) του Κ. Σταμούλη και των

⁵⁹ Β. Κουτσούκος, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης, ό. π., σ. 76.*

γιων του, στην περιοχή Μαλγάρων το τσιφλίκι Τατάρ Τσιφλιγί του Γεωργ. Εξηντάρη συνολικής έκτασης 24 χιλ. στρεμ., στη Ραιδεστό το Σέρτκιοϊ (Σύρτη) του Αθηνόδωρου Δημητρίου με 15 χιλ. στρέμ., και στην Τυρολόη η Μεσσηνή των αδελφών Σαραντιδών⁶⁰.

Την εποχή αυτή παρατηρούνται θεαματικές αλλαγές, καθώς και η γη και το χρήμα συσσωρεύονται σταδιακά στα χέρια των χριστιανικών και εβραϊκών αστικών πληθυσμών, με αποτέλεσμα να αποψιλώνονται σταδιακά τόσο το κύρος όσο και η εξουσία της οθωμανικής διοικητικής γραφειοκρατίας. Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού Ελλήνων τσιφλικούχων στη Θράκη κατά το δεύτερο μισό του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα αποδεικνύει ακριβώς την οικονομική ισχύ και την ευρωστία του ελληνικού αστικού πληθυσμού του γεωγραφικού αυτού χώρου, που επένδυε παράλληλα με τις εμπορικές επιχειρήσεις του και τεράστια ποσά για την αγορά της γης.

Τα προϊόντα που καλλιεργούνται στην Θράκη και πιο συγκεκριμένα στο βιλαέτι της Αδριανούπολης, σύμφωνα με την έκθεση του Δημαρά είναι σιτάρι, κριθάρι (ποικιλία για παραγωγή μύρας για αυτό και γίνεται εξαγωγή στο Λονδίνο και στο Αμβούργο), βρώμη, αραβοσιτέλαιο, σίκαλη, αγριόσιτος (για ζωοτροφή), κεχρί, ρόδι και καναρόσποροι⁶¹. (Παράρτημα 1). Στην Αδριανούπολη καλλιεργούνταν επτά διαφορετικοί τύποι σιταριού και εξάγονταν μέχρι την Τεργέστη και το Λονδίνο.⁶² Από τα 40.000.000 κιλά δημητριακών του βιλαετίου Αδριανουπόλεως το 1873 έγινε εξαγωγή 25.000.000 κιλών. Από τις 1.400.000 οκάδες καπνού, 400.000 οκάδες αξίας 1.600.000 γρόσια πέρασαν στις ξένες αγορές. Το ενδιαφέρον για την ενίσχυση της γεωργίας φαίνεται να είναι μεγάλο αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η Οθωμανική κυβέρνηση αποφάσισε τη δημιουργία Γεωργικής Σχολής στο Ουζούν Κιουπρου, όπου θα λειτουργήσει και Τμήμα σηροτροφίας, με 60 μαθητές από την ευρύτερη περιοχή. Όπως είναι γνωστό, η σηροτροφία ήταν ένας από τους σπουδαιότερους κλάδους της γεωργικής βιομηχανίας στην Τουρκία και η επένδυση σε αυτό τον τομέα είναι εμφανής από την δημιουργία το 1882 σηροτροφικού Ινστιτούτο και Σχολής στην Προύσσα.

⁶⁰ Κ. Βακαλόπουλος, *Ο ενδιάμεσος ελληνικός κόσμος στο γεωπολιτικό χώρο των κυρίαρχων ιδεολογιών, κριτική προσέγγιση και απομυθοποίηση της ιστορικής διαδρομής των Νέων χωρών*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 144.

⁶¹ Κ. Δημαράς, *Έκθεσις περί εμπορίας, γεωργίας και βιομηχανίας εν τω νομώ Αδριανουπόλεως κατά το έτος 1911*, Δελτίον του επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείου. Μέρος δεύτερον. Μελέται και εκθέσεις επί πλουτολογικών, γεωργικών, εμπορικών, βιομηχανικών, ναυτιλιακών, στατιστικών κλπ. θεμάτων (Γενική Διεύθυνσις Συμβατικών και Προξεν. Υποθέσεων), εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1912, Βιβλιοθήκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανουπόλεως <http://anemi.lib.uoc.gr> σ. 14.

⁶² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1833 ως 1881*, τ. ΙΓ', ό. π., σ. 374.

Εκτός από τη γεωργία, ορθόδοξοι χριστιανικοί πληθυσμοί ασχολούνταν με την κτηνοτροφία. Τα ζώα δεν εξάγονται αλλά πωλούνται στις εμποροπανηγύρεις ή στην Κωνσταντινούπολη και στα νησιά έτοιμα, δηλαδή καθαρισμένα. Πιο συγκεκριμένα, διατρέφονταν ζώα για κρεατοπαραγωγή, για παραγωγή γαλακτοκομικών ειδών για εκμετάλλευση μαλλιών και δερμάτων αλλά και για μεταφορές. Η διατροφή ζώων προορισμένων για μεταφορές δείχνει ότι οι συγκοινωνίες στην ενδοχώρα της περιοχής ήταν σε κατάσταση τελείως πρωτόγονη γεγονός που ασφαλώς έχει επιπτώσεις στο εισόδημα των παραγωγών καθώς η διακίνηση των ευπαθών προϊόντων της γης τους (οπωρικών, λαχανικών, κ. ά.) ήταν ουσιαστικά αδύνατη. Το εισόδημα από την κτηνοτροφική παραγωγή ήταν σημαντικό. Η κτηνοτροφική παραγωγή του βιλαετίου Αδριανούπολεως ανερχόταν, το 1873 σε 1.600.000 οκάδες μαλλιού και σε 200.000 οκάδες γιδότριχας. Από τις ποσότητες αυτές 650.000 οκάδες μαλλιού, αξίας 7.673.500 γροσίων, και 100.000 οκάδες γιδότριχας διοχετεύθηκαν στις ευρωπαϊκές αγορές. Άλλα κτηνοτροφικά προϊόντα, που η αφθονία τους άφηνε μεγάλα περιθώρια για εξαγωγές, ήταν τα μαλλιά, το βούτυρο, τα λίπη για τη σαπωνοποιία, κατεργασμένα ή ακατέργαστα δέρματα κλπ.⁶³ Η υλοτομία και κυρίως η αμπελουργία ανθεί σε όλη τη θρακική ύπαιθρο. Οι Έλληνες αλιείς των θρακικών παραλίων είναι πολυπληθείς ενώ άλλοι ασχολούνται με την παραγωγή αλατιού στη Γενησέα (περιοχή της Ξάνθης)⁶⁴.

ΣΤ. Η ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Η Θράκη είναι ένας γεωγραφικός χώρος όπου, ακόμα και σήμερα, στηρίζεται στην αγροτική οικονομία και είναι δύσκολο να διερευνηθεί η αστική της τάξη, η οποία συγκροτείται κυρίως από δημοσίους υπαλλήλους και στρατιωτικούς και σε ελάχιστη βιοτεχνική παραγωγή. Οπότε, στα χρόνια των μεταρρυθμίσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αυτό που πρέπει να εξεταστεί είναι η συγκρότηση των μεσαίων αστικών στρωμάτων και να διερευνηθεί πόσο μεγάλη ήταν η ομάδα αυτών των ατόμων και κυρίως ποια ήταν η οικονομική και πολιτική τους δύναμη. Ειδικότερα, σε σχέση με την πολιτική τους συγκρότηση φαίνεται ότι το μείζον γεγονός σχετικά με αυτά τα άτομα –στην ελληνική περίπτωση τουλάχιστον– είναι η σχέση τους με το προξενείο και την ελληνική εξωτερική πολιτική που επιβεβαιώνει την άποψη για την ελληνοποι-

⁶³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1833 ως 1881*, τ. ΙΓ' ό.π., σ. 374.

⁶⁴ Μ. Τσικαλινάκη, «Η Θράκη», ό. π., σ. 333.

ηση των μελών ή τουλάχιστον μιας ισχυρής μερίδας από τους ελληνόφωνους που απάρτιζαν το ορθόδοξο μιλλέτ στη Θράκη «και οι οποίοι όχι μόνο αποτελούν μέλη της κοινότητας αλλά από ένα σημείο και μετά ελέγχουν τους κυριότερους κοινοτικούς θεσμούς».⁶⁵

Για να εντοπιστεί λοιπόν αυτή η αστική τάξη επιλέγεται ως μελέτη περίπτωσης η πόλη της Αδριανούπολης, που εκείνη την εποχή είναι η μεγαλύτερη της Θράκης με μεγάλη εμπορική κίνηση. Από αναφορές προξένων στην περιοχή διαπιστώνουμε ότι μερίδα αυτών που ασχολούνταν με το μεταπρατικό εμπόριο, διέθεταν μικρά καταστήματα ή ξενοδοχεία, ήταν εμποροϋπάλληλοι, εργάτες ή επιστήμονες (κυρίως γιατροί) τόσο στην ίδια την Αδριανούπολη όσο και στην προξενική της περιφέρεια. Ήταν Έλληνες υπήκοοι, πολλοί εκ των οποίων γηγενείς και άλλοι μετανάστες από τη Ελλάδα πρώτης ή δεύτερης γενιάς. Πιο συγκεκριμένα, για την Αλεξανδρούπολη ο πρόξενος Δημαράς αναφέρει ότι πολλοί από τους κατοίκους της είχαν έρθει από την Αίνο για να ασκήσουν μικρεμπόριο τοπικής κατανάλωσης και κάποιοι από την Ελλάδα, οι οποίοι είχαν κουρεία, καφενεία και ξενοδοχεία. Σημειώνει δε ότι το Δεδέ-Αγάτς (Αλεξανδρούπολη) παρουσίαζε την όψη μικρής παραλιακής πόλης και ότι ο μισός πληθυσμός της (5.000 κάτοικοι) αποτελούταν από Έλληνες που ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα όπως: ιατροί, φαρμακοποιοί, τραπεζίτες, αντιπρόσωποι ασφαλιστικών εταιρειών, αρτοποιοί, οινοπώλες κ. ά και όλοι αυτοί εκτός από μερικές εξαιρέσεις ήταν Έλληνες.⁶⁶

Παρατηρούμε δηλαδή ότι τουλάχιστον στις αρχές της δεκαετίας του 1870 ο αριθμός των αστών είναι μικρός. Μετά από μια κρίσιμη περίοδο για το θέμα της υπηκοότητας στις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το θέμα λύνεται με την αναγνώριση εκ μέρους της Αυτοκρατορίας της ελληνικής υπηκοότητας σε όσους μέχρι τότε την είχαν λάβει αλλά και μετά την απόφασή της στο εξής να μην αναγνωρίζει στην επικράτειά της ως Έλληνα τον Ρωμιό που μετά από τριετή παραμονή στην Ελλάδα διεκδικούσε την ελληνική υπηκοότητα. Η λύση αυτή δείχνει ότι ο αριθμός των Ελλήνων υπηκόων στην περιοχή ήταν μικρός, αν εξαιρέσει κανείς την Αίνο που αποτελούσε μέχρι τότε το λιμάνι, απ' όπου γίνονταν οι εισαγωγές ξένων εμπο-

⁶⁵ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος}-1919 Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*, ό. π., σ. 311

⁶⁶ Κ. Δημαράς, *Έκθεσις περί εμπορίας, γεωργίας και βιομηχανίας εν τω νομώ Αδριανουπόλεως κατά το έτος 1911, Δελτίον του επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείου. Μέρος δεύτερον. Μελέται και εκθέσεις επί πλουτολογικών, γεωργικών, εμπορικών, βιομηχανικών, ναυτιλιακών, στατιστικών κλπ. θεμάτων (Γενική Διεύθυνσις Συμβατικών και Προξεν. Υποθέσεων)*, εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1912, Βιβλιοθήκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανουπόλεως <http://anemi.lib.uoc.gr> σ. 15.

ρευμάτων, στην Αδριανούπολη και στις Σαράντα Εκκλησίες και έτσι δινόταν η δυνατότητα εμπορίου τόσο με την Ελλάδα όσο και με την Κωνσταντινούπολη.⁶⁷

Έχει επισημανθεί, ορθά, από την Αναγνωστοπούλου ότι η ρύθμιση του 1869 επέτρεψε στους Έλληνες υπηκόους τη συμμετοχή τους στις συντεχνίες με τους οικονομικούς και νομικούς όρους στους οποίους μετείχαν και οι Οθωμανοί υπήκοοι και, κατ' επέκταση, αποτελούσαν όχι μόνο μέλη των κοινοτήτων αλλά μπορούσαν, επίσης, να ελέγχουν τους κοινοτικούς θεσμούς με ό,τι αυτό συνεπαγόταν αυτό για την ανάμειξη των διπλωματικών αρχών της Ελλάδας στα ζητήματα των πατριαρχικών κοινοτήτων.

Το εμπόριο της Αδριανούπολης βρισκόταν στα χέρια των Ελλήνων και των Εβραίων, οι οποίοι αποτελούσαν την αστική τάξη και λειτουργούσαν τότε προς όφελός τους τότε εκπροσωπώντας τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους ή άλλων ευρωπαϊκών χωρών, όπως άλλωστε γινόταν και με τους Δυτικούς εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στην ίδια περιοχή. Η πλειοψηφία των πλουσίων εμπόρων και επιστημόνων στην πόλη κατείχε μια μέσου μεγέθους περιουσία και ισχύ, η οποία όμως φαίνεται να γιγαντώνεται σε πολιτικό επίπεδο μέσα από την ένταξή τους στην αντίπαλη με τον εκάστοτε Μητροπολίτη και τον περίγυρό του, ομάδα συμφερόντων που, κατά κανόνα, ταυτιζόταν με την πολιτική του ελληνικού προξενείου στην περιοχή.⁶⁸

Συνοψίζοντας τα σχετικά με αυτά τα άτομα, θα λέγαμε ότι δεν αποτέλεσαν ποτέ μια πολύ δυναμική κοινωνική ομάδα στην Θράκη, τουλάχιστον σε σύγκριση με αντίστοιχες ομάδες αστικής τάξης σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σίγουρα η οικονομική και πολιτική τους ισχύς, αν δεν δημιουργείται, τουλάχιστον μεγιστοποιείται λόγω των νέων συνθηκών του εμπορίου και του ανοίγματος της οικονομίας στο βαλκανικό και διεθνές εμπόριο. Παρόλα αυτά, οι πολύ λίγοι πλούσιοι ελληνοφώνοι που εντοπίζονται στη περιοχή να αναπτύσσουν πολυσχιδή οικονομική δράση αποτελούν γεννήματα της προηγούμενης περιόδου, όταν η κατοχή γης αποτέλεσε βάση της οικονομίας. Επέδειξαν όμως προσαρμοστικότητα, οπότε διεύρυναν τον κύκλο των οικονομικών τους εργασιών και στο εμπόριο και στο τραπεζικό σύστημα, όπως και στον κλάδο της βιοτεχνικής παραγωγής, ενώ παράλληλα διατήρησαν προνομιακές σχέσεις με το οθωμανικό κράτος, με το οποίο σύναπταν επικερδείς οικονομικές συμφωνίες. Όλοι αυτοί μετά τη δεκαετία του 1880 θα συγκροτήσουν ένα μεσαίο οικονο-

⁶⁷ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1833 ως 1881*, τ. 31, ό. π., σ. 109.

⁶⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π., σ. 109.

μικά στρώμα, το οποίο θα υιοθετήσει, στην πλειοψηφία του, τις νέες εθνικές ιδεολογίες που θα επιφέρουν την διάσπαση της κοινωνικής συνοχής στην πόλη της Αδριανούπολης.

Z. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ Η ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ

Οι μεγάλες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο Οθωμανικό κράτος αυτή την περίοδο συνδέονται άρρηκτα με την προϊούσα και όλο και πιο έντονη διείσδυση δυτικοευρωπαϊκών οικονομικών συμφερόντων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που είχε βέβαια αρχίσει πριν από τον 19^ο αιώνα, σε συνδυασμό με την αύξουσα παρακμή της κεντρικής διοίκησης. Σταδιακά, οι όλο και μεγαλύτερες διευκολύνσεις που παρέχονταν από την οθωμανική διοίκηση στους Ευρωπαίους οδήγησαν σε αύξουσα εξάρτηση της οθωμανικής οικονομίας, που αρχικά ήταν μια κλειστή οικονομία, από τη δυτικοευρωπαϊκή οικονομία. Το δυτικοευρωπαϊκό κεφάλαιο για να μπορέσει να διεισδύσει αποτελεσματικά στην οθωμανική αγορά χρειαζόταν ντόπιους διαμεσολαβητές, ικανούς να γνωρίζουν τις επιτόπιες οικονομικές συνθήκες και να συναλλάσσονται αποτελεσματικά με τους δυτικοευρωπαίους κεφαλαιούχους και εμπόρους⁶⁹. Την ευκαιρία, λοιπόν, του ικανού μεσολαβητή εκμεταλλεύτηκαν οι Έλληνες οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι της Αυτοκρατορίας.

Είναι γεγονός ότι το ελληνικό στοιχείο της Θράκης, επωφελούμενο από τις παραπάνω διεθνείς συγκυρίες αλλά και από τα πλεονεκτήματα του Τανζιμάτ, άρχισε μετά το 1856 να κατακλύζει με ραγδαίο ρυθμό τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα. Ο Έλληνας χωρικός της Θράκης ονειρευόταν να πουλήσει το χωράφι του και αφού συγκέντρωνε μερικά χρήματα, ερχόταν στα αστικά κέντρα, για ν' ανοίξει μια μικρή επιχείρηση.

Οι εύποροι χριστιανοί της Θράκης αντλούν τα εισοδήματά τους από το εξαγωγικό και το διαμετακομιστικό εμπόριο, επενδύουν στις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες ενώ από το 1856, όπως ήδη έχει αναφερθεί, επενδύουν και στην αγορά γης. Ολόκληρο σχεδόν το εξαγωγικό εμπόριο βρισκόταν στα χέρια των χριστιανών ενώ το εισαγωγικό μοιραζόταν ανάμεσα στους χριστιανούς και στους Εβραίους. Η γεωγραφική θέση της Αδριανούπολης (που δεν επιλέχθηκε τυχαία να γίνει η πρώτη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας το 1413)⁷⁰ ως κομμάτι της ενδοχώρας ενδεχομένως να δημιουργήσει απο-

⁶⁹ Π. Κονόρτας, «Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία 1833-1876», ό. π., σ. 346

⁷⁰ S. Deringil, *Η καλά προστατευμένη επικράτεια*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003, σ. 133

ρίες σχετικά με την ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου. Η εγκατάσταση της σιδηροδρομικής γραμμής Κωνσταντινούπολης – Αδριανουπόλεως - Ευρώπης το 1872 και η εγκαθίδρυση στους σιδηροδρομικούς σταθμούς πρακτορείων των μεγάλων ξένων εμπορικών οίκων προκάλεσαν την ανάγκη ενασχόλησης με το εμπόριο⁷¹. Άλλωστε η Αίνος από το 1876 είναι το κύριο λιμάνι της Θράκης στο Αιγαίο και μπορεί να λειτουργήσει ως επίνειο της Αδριανούπολης, καθώς συνδέεται με αυτή μέσω του πλωτού ποταμού Έβρου.⁷² Σύμφωνα με τον Δημαρά («Έκθεσις περί εμπορίας, γεωργίας και βιομηχανίας εν τω νομῷ Αδριανουπόλεως κατά το έτος 1911»),⁷³ μέχρι την ίδρυση της Βουλγαρικής Ηγεμονίας το μεγαλύτερο μέρος τους εξαγωγικού εμπορίου διεξαγόταν από βιλαέτι της Αδριανούπολης. Τα προϊόντα μεταφέρονταν με ξύλινες σχεδίες κατά τους μήνες Μάιο, Ιούνιο, Οκτώβριο, Νοέμβριο και Δεκέμβριο, από τον ποταμό Έβρο προς τις παραλιακές πόλεις της Αίνας όπου και εξάγονταν στις ευρωπαϊκές πόλεις. Ο ποταμός Έβρος είναι πλωτός από το κομμάτι της Φιλιππούπολης έως την Αδριανούπολη και τις εκβολές του αλλά όχι όλους τους μήνες. Όμως ο συγκεκριμένος τρόπος μεταφοράς σταμάτησε όταν έγινε η σιδηροδρομική σύνδεση της Αδριανούπολης με το Δεδέα- Αγάτς (Αλεξανδρούπολη) αφού η μεταφορά των προϊόντων γινόταν πλέον ταχύτερα. Η Αδριανούπολη αποτελεί εισαγωγικό και εξαγωγικό κέντρο εξαιτίας, όχι μόνο λόγω της γεωγραφικής της θέσεως αλλά και του πληθυσμού της, και λόγω του ότι εκεί εδρεύει το 4^ο Σώμα Στρατού. Άλλες πόλεις με εμπορικό ενδιαφέρον σε αυτό το Βιλαέτι ήταν οι Σαράντα Εκκλησιές, η Ραιδεστός (λιμάνι με ενδιαφέρον στην Προποντίδα), η Ξάνθη, το Διδυμότειχο, το Σουφλί, η Καλλίπολη, η Κεσσάνη και το Ουζούν Κιοπρου. Το Πόρτο Λάγος λειτουργεί ως επίνειο της Ξάνθης και Γκιουμουλτζίνας. Σπουδαίο εμπορικό κέντρο και μάλιστα καινούργιο θεωρείται το Δεδέα-γατς επειδή συνδέεται με τον «Ανατολικό σιδηρόδρομο» που ενώνει την Κωνσταντινούπολη με τη Θεσσαλονίκη και την Αδριανούπολη όμως η ανυπαρξία λιμανιού, παρά μόνο φυσικών όρμων, καθιστά την περιοχή απροσπέλαστη από το πλοίο. (Παράρτημα 2).

Η εμπορευματική δραστηριότητα των κατοίκων της Αδριανούπολης μεταβάλλει ριζικά την εικόνα της πόλης. Εισαγωγές και εξαγωγές γνωρίζουν διαρκή αυξητική τάση, τόσο ως προς τον όγκο όσο και ως προς τη συνολική αξία, με κυρίαρχο εμπορευ-

⁷¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1833 ως 1881, τ. ΙΓ', ό. π., σ. 375.*

⁷² D. Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία, οι τελευταίοι αιώνες, ό. π., σ. 212*

⁷³ Κ. Δημαράς, *Έκθεσις περί εμπορίας, γεωργίας και βιομηχανίας εν τω νομῷ Αδριανουπόλεως κατά το έτος 1911, ό. π., σ. 6-7.*

ματικό είδος το μετάξι. Η σιδηροδρομική σύνδεση Αδριανουπόλεως – Κωνσταντινουπόλεως, το 1872, διεύρυνε ακόμη περισσότερο το εξαγωγικό εμπόριο και κατέστησε την Αδριανούπολη έναν διεθνή εμπορικό κόμβο. Με την εξασφάλιση και της ατμοπλοϊκής επικοινωνίας μέσω της Αίνου, η Αδριανούπολη γνώρισε ραγδαία ανάπτυξη, μεγάλο μέρος της οποίας αποδιδόταν στην εμπορική ικανότητα Εβραίων, Ελλήνων και Αρμενίων.

Αναλυτικότερα, στην περιοχή της Θράκης οι χριστιανοί διεκπεραιώνουν το εμπόριο και μεγαλεμπόριο τροφίμων και ελέγχουν σχεδόν αποκλειστικά τις εξαγωγές ειδών ένδυσης. Ελέγχουν, επίσης, το κύκλωμα παραγωγής και εμπορίας μαλλιού, μεταξίου και των συναφών βιοτεχνικών προϊόντων. Όσον αφορά το εμπόριο μαλλιού, ασκούν βιοτεχνικές δραστηριότητες, όντας ειδικευμένοι στην κατασκευή και εμπορία μάλλινων υφασμάτων και ρούχων που προορίζονται για καθημερινή χρήση. Για παράδειγμα, με την κατασκευή του χοντρού υφάσματος (*αμπά*)⁷⁴ ασχολούνται οι χριστιανοί πληθυσμοί της Αδριανούπολης, των Σαράντα Εκκλησιών, της Αίνου, της Ραιδεστού, της Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνής) και της Φιλιππούπολης. Τόσο στην Ξάνθη όσο και στην Κομοτηνή υπάρχει ανάπτυξη της κατεργασίας και εξαγωγής δερμάτων κυρίως το 1884, όπου λειτουργούν στην Ξάνθη 20 βυρσοδεψεία. Επομένως, η βιοτεχνική παραγωγή υπάρχει άρρηκτα συνδεδεμένη με το εμπόριο όπου ο μεγαλέμπορος μπορεί, ταυτόχρονα, να είναι και ιδιοκτήτης εργαστηρίου ή να συνεργάζεται με μικρότερα εργαστήρια. Η δύναμη αυτών των επαγγελματικών σωματείων είναι μεγάλη όχι μόνο οικονομικά, αλλά και διοικητικά καθώς χρησιμοποιούνται από ομάδες μεγαλεμπόρων ως οχήματα εισόδου στην πολιτική σκηνή της πόλης.

Επιπλέον, η Θράκη αποτελεί βασικό κέντρο εφοδιασμού της πρωτεύουσας με τα βασικά είδη διατροφής: κυρίως με το κρέας, τα δημητριακά, το ρύζι, τα οπωρικά κ. ά. Εξαγωγίμα προϊόντα αποτελούν, επίσης, το μετάξι, αφού από το δεύτερο μισό του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αναπτύσσεται στη Θράκη η σιροτροφία κυρίως στις περιοχές της Ραιδεστού και της Καλλιπόλης και του Σουφλίου, και ο καπνός, κυρίως στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη. Η καλλιέργεια, επεξεργασία και εμπορία καπνού γινόταν στην περιοχή της Ξάνθης και της Γενισέας πριν από το 1860 και ο καπνός εξαγόταν με καραβάνια στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στ λιμάνι της Οδησού.

⁷⁴ *Αμπάς*: είναι το ρούχο των αγροτικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και του στρατού. Η παραγωγή του ρούχου αυτού γίνεται σε μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια υφαντουργίας ή μέσω του συστήματος της οικοτεχνίας στις περιοχές κυρίως της Ροδόπης.

Εκεί βρίσκονταν εγκατεστημένοι σημαντικοί καπνέμποροι από την Ξάνθη, όπως οι οικογένειες Σγουρόφ, Παντάκη και Καλεύρα.⁷⁵ Η παραγωγή του καπνού και η εξαγωγή του ήταν ένα σημαντικό έσοδο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία και για τις περιοχές της Κομοτηνής και της Ξάνθης, καθώς διέθεταν τις καλύτερες ποικιλίες καπνού. Ο καπνός, σε σχέση με την ποιότητά του χωριζόταν σε τρεις κατηγορίες: άριστη (μαζούλ), δεύτερη (στραπατσάλι) και τρίτη (ροφούζι). Την καλύτερη ποιότητα καπνών παρήγε η περιοχή Γιακά, στην περιφέρεια της Ξάνθης, και η τιμή τους κυμαινόταν από 70 έως 120 γρόσια η οκά, έναντι 10 έως 20 γρόσια οι κατώτερες ποιότητες. Ο τρόπος της πώλησης και της εξαγωγής των καπνών ως σημαντικό έσοδο της Αυτοκρατορίας καθοριζόταν από αυστηρούς και συγκεκριμένους κανονισμούς, όπως αναφέρονται στο Παράρτημα των Οθωμανικών κωδίκων, που εκδίδονται το 1874⁷⁶. Για παράδειγμα, το άρθρο 17 (Παράρτημα 3) ορίζει ότι κανένας δεν μπορεί να πουλήσει καπνό αν δεν έχει πληρώσει το διαπύλιον τέλος (μουρουριγέ), το οποίο ήταν 3 γρόσια ανά οκά. Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, στον καπνό παρατηρείται ένα πέρασμα από τις πρωτοβιομηχανικές δομές στις βιομηχανικές παραγωγικές δομές όπου δεν εργάζεται πλέον μη εξειδικευμένο, εποχικό εργατικό δυναμικό αλλά μόνιμα εγκατεστημένο εργατικό δυναμικό οργανωμένο σε συντεχνίες.

Όλα αυτά τα προϊόντα προωθούνται στις μεγάλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και στο εξωτερικό, μέσω δικτύων υποκαταστημάτων που διατηρούν οι ποικίλες επιχειρήσεις. Πρόκειται για οικογενειακές επιχειρήσεις των οποίων τα υποκαταστήματα διευθύνουν μέλη της οικογένειας τωνπραματευτών.⁷⁷ Σύμφωνα με τον Δημαρά, η βιομηχανία αναπτύσσεται σε μικρή κλίμακα, καθώς αφορά, κυρίως, ατμοκίνητους και υδροκίνητους αλευρόμυλους.⁷⁸

Άλλος ένας τρόπος για την διοχέτευση ξένων προϊόντων και την ανταλλαγή τους με εγχώρια ήταν οι εμποροπανηγύρεις. Ένας τρόπος διαμετακομιστικού εμπορίου συνάντησης προμηθευτών και αγοραστών μεγάλων αποστάσεων. Οι γνωστότερες από αυτές ήταν της Ουζουντζόβας, της Σηλυβρίας, του Σουφλίου, της Περιστάσεως, του

⁷⁵ Β. Κουτσούκος , *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης ό. π.*, σ. 58

⁷⁶ Δ. Νικολαΐδης , *Παράρτημα των Οθωμανικών κωδίκων. : Περιέχον ιδία πάντα τους νεωτέρους Νόμους και Κανονισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τας επί των προδημοσιευθέντων επελθούσας τροποποιήσεις και τον αλφαβητικόν καθ' ύλην πίνακα των τε προεκδοθέντων Οθωμαν. Κωδίκων και του παρόντος παραρτήματος αυτών*, εκδ. τυπογραφείο Αδελφών Νικολαΐδη, Κωνσταντινούπολη 1874. (ψηφιοποίηση anemi/lib βιβλιοθήκη φιλεκαπαιδευτικού συλλόγου Αδριανουπόλεως) σ. 143-150.

⁷⁷ Μ. Τσικαλουδάκη, «Η Θράκη», ό. π., σ. 331-333.

⁷⁸ Κ. Δημαράς, ό. π., σ. 30

Λουλέ-Μπουργκάζ, της Σιλίμνου, των Μαρασίων Φιλιππουπόλεως και του Καρναμπάτ. Οι αγοραπωλησίες έφταναν σε σημαντικά επίπεδα. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, ότι γύρω στο 1870 στις είκοσι μέρες που διαρκούσε η εμποροπανήγυρη της Ουζουντζόβας οι αγορές και οι πωλήσεις αντιπροσώπευαν είδη αξίας 1.000.000 τουρκικών λιρών.⁷⁹ Η εμποροπανήγυρη του Διδυμοτείχου διατηρείται ακόμα και σήμερα μια φορά το χρόνο κάθε Σεπτέμβρη.

Έτσι το εμπόριο αποτελούσε σπουδαίο οικονομικό παράγοντα και βοηθούσε στη διάθεση των ειδών παραγωγής που πλεόναζαν αλλά και κοινωνικό γιατί η διακίνηση των προϊόντων συντελούσε και στη διακίνηση των ιδεών.

Στη Θράκη αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η βιοτεχνία μάλλινων που προορίζονταν να καλύψουν οικιακές ανάγκες (κιλίμια, χράμια, αμπάδες, σαγιάκια, γαϊτάνια κλπ). Μαζί με την εριουργία ανθούσε και η μεταξουργία, καλοθοπλεκτική, σαρωθροκουργία, ψαθοποιία, αργιλοπλαστική, κεραμουργία και χαλκουργία. Το ενδιαφέρον της Αυτοκρατορίας για τη βιοτεχνία καταδεικνύεται από την ίδρυση επαγγελματικής σχολής «Βιοτεχνική Σχολή», το 1881, στην Αδριανούπολη (με δύο τάξεις) η οποία είχε ως διευθυντή έναν πρώην αξιωματικό του ναυτικού και όπου δίδασκαν 10 διδάσκαλοι και 3 χειροτέχνες μουσουλμάνοι. Οι μαθητές τη χρονιά της ίδρυσης ήταν 100: 5 χριστιανοί, 3 ιουδαίοι και οι υπόλοιποι μουσουλμάνοι. Στη σχολή αυτή διδασκόταν η τέχνη της σιδηρουργικής, της ξυλουργικής, της υποδηματοποιίας, της στοιχειοθετικής και της ιχνογραφίας.⁸⁰ Δυστυχώς η έλλειψη κεφαλαίων, η έλλειψη ευνοϊκής και σταθερής νομοθεσίας από την τουρκική διοίκηση εμπόδισε τη μετάβαση από τη βιοτεχνία στη βιομηχανία.

Συμπεραίνει, λοιπόν, εύκολα κανείς τι ήταν αυτό που έκανε τις εκάστοτε πολιτικές ηγεσίες και σύσσωμο το ελληνικό έθνος να αναπτύξουν την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας και του αλυτρωτισμού από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του Ελληνικού κράτους. Τόσο οι εντός Ελλάδας όσο και οι χριστιανοί των περιοχών αυτών πίστευαν ότι όλος αυτός ο πλούτος μπορούσε να διασφαλιστεί μόνο μέσω ενός ισχυρού κέντρου, μιας περιφερειακής δύναμης ικανής να παρεμβαίνει και να προστατεύει τα συμφέροντά τους. Το αίτημα αυτό θα γίνει εντονότερο τα επόμενα χρόνια κατά την εμφάνιση των εθνικιστικών κινημάτων.

⁷⁹ *Ιστορία του Ελληνικού έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1833 ως 1881*, τ. ΙΓ', ό. π., σ. 375.

⁸⁰ Κ. Δημαράς, ό. π., σ. 38.

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΣΤΟΝ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΙΣΤΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΞΑΝΘΗΣ

Η εμφάνιση της πόλης της Ξάνθης ίσως να τοποθετείται τον 12ο αιώνα, σύμφωνα με μελέτες που έχουν γίνει σε ένα μικρό φρούριο κοντά στην μονή Ταξιαρχών. Κατά τον 14ο και 15ο αιώνα ο οικισμός έχει περίπου 700 χριστιανικά σπίτια και λιγότερα μουσουλμανικά. Ανάμεσα στο 1725-1731 η Ξάνθη αναφέρεται ως έδρα της αντίστοιχης Μητρόπολης. Στα μέσα του 18ου αιώνα γνωρίζει μεγάλη πληθυσμιακή άνθιση, χάρη στην καλλιέργεια καπνού και στην κατεργασία δερμάτων. Είναι η χρονική περίοδος όπου η πόλη μεγαλώνει αισθητά αποκτώντας χριστιανικούς και μουσουλμανικούς μαχαλάδες. Η μαζικότερη ανάπτυξη του οικισμού σημειώνεται την περίοδο του Τανζιμάτ εξαιτίας της «ατυχούς- ευτυχούς» συγκυρίας της πυρκαγιάς (1870) στη Γενισέα που ήταν η προηγούμενα πρωτεύουσα του καζά. Ο καϊμακάμης μαζί με τους αυτοκρατορικούς υπαλλήλους και τους αξιωματούχους αναγκάζονται να αλλάξουν την έδρα του καζά εξαιτίας της πυρκαγιάς και μεταφέρονται στην Ξάνθη⁸¹. Ήδη όμως η Ξάνθη είχε σημαντική οικονομική δύναμη από την εμπορία του καπνού. Την εποχή αυτή στο νότιο κομμάτι της πόλης δημιουργούνται μαχαλάδες όπου απουσιάζουν τα συμβολικά κέντρα θρησκευτικού τόπου (π.χ εκκλησίες και τζαμιά). Αυτές οι περισσότερες διοικητικές και λιγότερο πολεοδομικές παρεμβάσεις έγιναν στα πλαίσια εκσυγχρονισμού του Τανζιμάτ. Μια τέτοιου είδους παρέμβαση ήταν και η κατασκευή του κεντρικού ρολογιού στην πλατεία της Ξάνθης και της Κομοτηνής, αντίστοιχα. Στην προσπάθειά της η Αυτοκρατορία να εκσυγχρονίσει ακόμα και τον χρόνο και να υιοθετήσει τα δυτικά πρότυπα υπολογισμού της ώρας. Στη Ξάνθη το ρολόι βρισκόταν στην αρχική του μορφή στο Yeni Pazar Meydan Cami, ενώ στην Κομοτηνή στο Yeni Cami. Οι κατασκευές αυτές αποτελούσαν ακριβώς το σύμβολο της μεταρρύθμισης⁸².

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι σε ολόκληρη την περιοχή του νότιου σημείου της Ξάνθης, που θεωρείται η νέα επέκταση, αντικατοπτρίζονταν οι αλλαγές επήλθαν στις οθωμανικές πόλεις μετά το Τανζιμάτ. Η περιοχή αποτέλεσε παράδειγμα με το ξεπέρασμα των θρησκευτικών και εθνοτικών ορίων και την ανάδυση δύο νέων τάξεων των καπνεμπόρων και των καπνεργατών. Όμως η υπέρβαση αυτή έφερε έναν εθνοτικό α-

⁸¹ Β. Κουτσούκος, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης*, ό. π., σ. 118.

⁸² Ι. Μπακιρτζής, *Σκέψεις για την εφαρμογή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα, Η περίπτωση της Θράκης*, ό. π., σ. 55.

νταγωνισμό μέσα στις ίδιες τις πόλεις. Κάθε εθνοτική ομάδα προσπαθούσε να αποκτήσει τους συμβολικότερους χώρους στις νέες επεκτάσεις των πόλεων ώστε να κυριαρχήσει στο πολυεθνοτικό αστικό κέντρο. Κυρίως η χριστιανική ομάδα προσπαθούσε να φτιάχνει ευαγή ιδρύματα (σχολεία, σύλλογοι, ορφανοτροφεία) με σαφείς αναφορές στον νεοκλασικισμό θέλοντας έτσι να δημιουργήσει έναν φορέα της συλλογικής εθνοτικής ιδεολογίας.

Θ. ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ. ΔΕΔΕΑΓΑΤΣ: Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις των Τανζιμάτων εισήγαγαν νέους ευρωπαϊζοντες θεσμούς που διευκόλυναν την ευρωπαϊκή διείσδυση και μετέτρεψαν την επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μια ανοιχτή αγορά, χάρη στην οποία διπλασιάστηκε,, μέσα σε μια δεκαετία, ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών της με την Ευρώπη. Η επένδυση ξένων κεφαλαίων στην κατασκευή σιδηροδρόμου που θα ενώνει στο εξής τη Θεσσαλονίκη με την Κωνσταντινούπολη για την ταχεία διακίνηση προϊόντων και πρώτων υλών ανάγκασε τις οθωμανικές Αρχές να δουν με νέο μάτι την οργάνωση του αστικού χώρου. Η δημιουργία λοιπόν της πόλης του Δεδεαγατς (σημ. Αλεξανδρούπολη) είναι προϊόν του Οθωμανικού εκσυγχρονισμού και των ρυθμίσεων που επιβάλλονται κατά τη συνεργασία με τα ξένα κεφάλαια.

Η συγκυρία της δημιουργίας: Η αυστριακή εταιρεία του βαρόνου Hirsch που έλαβε το 1869 από την οθωμανική κυβέρνηση το προνόμιο της κατασκευής και της εκμετάλλευσης της «Ενωτικής» σιδηροδρομικής γραμμής Κωνσταντινούπολης- Θεσσαλονίκης, ανέλαβε, συγχρόνως, και την υποχρέωση να κατασκευάσει ένα εμπορικό λιμάνι στην Αίνο. Η Αίνος λειτουργούσε την εποχή εκείνη ως επίνειο της Αδριανούπολης και επικοινωνούσε με αυτήν με τον ποταμό Έβρο, που ήταν πλωτός για πλατυκάρινα σκάφη. Το σιδηροδρομικό δίκτυο θα συνέδεε την Αίνο με την Αδριανούπολη και θα διευκόλυνε την εξαγωγή προς το Αιγαίο των προϊόντων της Θράκης και της πλούσιας τουρκικής ενδοχώρας. Η μελέτη των τοπικών συνθηκών οδήγησε την εταιρεία στην αλλαγή των αρχικών σχεδίων, όταν διαπιστώθηκε ότι συνεχείς προσχώσεις από τον Έβρο διόγκωναν υπέρμετρα τη δαπάνη των λιμενικών έργων. Η Εταιρεία ζήτησε και έλαβε την συγκατάθεση της τουρκικής κυβέρνησης για την ίδρυση του λιμανιού στη δεξιά όχθη του Έβρου και σε απόσταση εννέα μιλίων από αυτόν, στην περιοχή

του Δεδέαγατς, όπου υπήρχε μια μικρή εγκατάσταση ψαράδων. Κατά την πρώτη φάση των έργων η σιδηροδρομική γραμμή έφθασε ως το νέο οικισμό και κατασκευάστηκε μικρό λιμάνι το 1872. Με την κατασκευή των έργων άρχισε να δημιουργείται η πρώτη πόλη, ενώ η ανάπτυξη του λιμανιού, όπου πλέον συνέρρεε το εξαγωγικό εμπόριο της Θράκης, η Αίνος παρήκμασε και οι έλληνες έμποροι, που ήταν εγκατεστημένοι εκεί μετοίκησαν ομαδικά στο καινούργιο κέντρο. Η νεοσύστατη πολίχνη καταλαμβάνεται, το 1876-1878, από τον ρώσικο στρατό και, σε συνεργασία με τους χριστιανούς της πόλης, την επεκτείνουν χαράσσοντας ευθείες λεωφόρους και οδούς και πάρκα σε νέο ευρωπαϊκό ρυθμό, όσο και αν διαφωνούσαν οι μουσουλμάνοι της πόλης ότι δεν ταιριάζει με τις τουρκικές συνήθειες και παραδόσεις. Η ταχύτατη ανάπτυξη της πόλης είναι γεγονός. Το λιμάνι αποκτά πολύ μεγάλη κίνηση και γαλλική εταιρεία κατασκευάζει τον φάρο. Το 1883 η πόλη υποκαθιστά το Διδυμότειχο, ως έδρα του σαντζακιού, και το 1894 έχει ήδη 1.500 σπίτια. Σχολεία, εκκλησίες και διάφορα διοικητικά κτίρια εμφανίζονται επίσης, το 1900, μαρτυρώντας την οικονομική ευμάρεια της νέας πόλης, η οποία συμβολίζει την συντονισμένη δραστηριότητα ποικίλων παραγόντων και τον ιδιάζουσα χαρακτήρα του οθωμανικού εκσυγχρονισμού.⁸³ (Παράρτημα 4)

I. Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ ENANTI ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ

Οι συγκρούσεις ανάμεσα στη βουλγαρική εκκλησία και στο Πατριαρχείο γίνονται εμφανείς μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο. Κύρια επιδίωξη των βουλγαρόφωνων είναι η εισαγωγή της γλώσσας τους σε λειτουργίες κάποιων ναών, η ίδρυση ναών και σχολείων. Η οριστική ρήξη των δύο εκκλησιών θα συμβεί το Πάσχα του 1860 όπου και τελικά θα δημιουργηθεί αυτόνομη βουλγαρική εκκλησία. Οι διεκδικήσεις του βουλγαρόφωνου πληθυσμού αυξάνονται μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ καθώς προσπαθούν να οικειοποιηθούν τις αλλαγές στη διοίκηση και στην οργάνωση των κοινοτήτων.⁸⁴ Η βουλγαρική ηγεσία αρνήθηκε να δεχθεί την υπαγωγή της στο διοικητικό πλαίσιο της Ορθόδοξης εκκλησίας και υπέβαλε το 1861, 8 βασικές θέσεις προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ζητούσαν στην Ιερά Σύνοδο οι μισοί συμμετέχοντες να είναι βούλγαροι, να συστήσουν ένα βουλγαρικό εθνικό συμβούλιο αποτελούμενο από τους

⁸³ Α. Καραδήμου- Γερολύμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 170-173.

⁸⁴ Ε. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912* ό.π., σ. 440-446

βουλγάρους ιερείς της Ιεράς Συνόδου και λαϊκού εκπροσώπους το οποίο θα ήταν υπεύθυνο για την εκλογή νέων αρχιερέων και να έχουν την δυνατότητα ο «πρώτος μητροπολίτης» του εθνικού συμβουλίου του να διαπραγματεύεται απευθείας με την Οθωμανική Πύλη για θέματα που αφορούσαν τους Βούλγαρους ορθοδόξους της αυτοκρατορίας.⁸⁵

Οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των Βουλγάρων και του Πατριαρχείου που κράτησαν περίπου μια δεκαετία χαρακτηρίζονταν από ατελέσφορες προσπάθειες συνεννόησης, συνεργασία αλλά και την παρασκηνιακή ανάμειξη τόσο του ελληνικού κράτους όσο και του ρωσικού (οι ρώσοι βρίσκονται στην περιοχή της Θράκης και πιο συγκεκριμένα με κατάληψη της Αδριανούπολης έως το Φεβρουάριο του 1879 εξαιτίας του ρωσοτουρκικού πολέμου⁸⁶). Η Βουλγαρική εξαρχία θα ιδρυθεί το 1870 με σουλτανικό φερμάνι στις 11 Μαρτίου του 1870. Το φερμάνι αναγνωρίζει την ίδρυση αυτοκέφαλης βουλγαρικής εκκλησίας στην περιοχή μεταξύ του Δούναβη και Αίμου.⁸⁷

Το άρθρο 10 του φερμανιού αυτού ίσως είναι πιο σημαντικό και από το ίδιο το φερμάνι καθώς επιτρέπει την εξάπλωση της δικαιοδοσίας της βουλγαρικής εξαρχίας υπό όρους και σε άλλες επαρχίες πέρα από αυτές που ορίζονταν ρητά στο φερμάνι. Με βάση αυτό αν σε μια επαρχία τουλάχιστον τα 2/3 των ορθοδόξων κατοίκων της συμφωνούσαν τότε μπορούσαν να υπαχθούν για τις πνευματικές τους υποθέσεις στη βουλγαρική εξαρχία⁸⁸. Το παράδοξο αυτής της απόφασης είναι ότι η Οθωμανική κυβέρνηση με αυτή δημιούργησε ανταγωνιστικό πλαίσιο ανάμεσα στους ορθοδόξους Έλληνες και Βουλγάρους και δημιουργία εθνικών επιδιώξεων ενώ θα προσδοκούσε κανείς ότι στόχος της θα έπρεπε να είναι η ενότητα της αυτοκρατορίας. Μετάβαλλε έτσι ένα θρησκευτικό πρόβλημα σε εθνικό και πολιτικό.

Το 1872 το Οικουμενικό κηρύσσει την βουλγαρική εξαρχία σχισματική και καθάίρεσε τους βούλγαρους ιεράρχες. Αίτιο αυτής της απόφασης ήταν η επιδίωξη του Πατριαρχείου να διατηρήσει την ενότητα του Ορθόδοξου στοιχείου και η αντίσταση

⁸⁵ Ι. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεοτουρκών*, σ. 34

⁸⁶ Ε. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912* ό.π σ. 364

⁸⁷ Ν. Τσουρής, *Η ελληνορθόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο βιλαέτι Αδριανούπολης (19ος αιώνας)*, εκδ. Ζήτη, Αθήνα 2015 ό.π. σ. 33

⁸⁸ Ι. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεοτουρκών*, ό.π σ. 35 υποσημείωση 130

στην προσπάθεια αποδυνάμωσής του εξαιτίας της ανάπτυξης του βουλγαρικού εθνικισμού. Η σύγκρουση αυτή στάθηκε η αφορμή για την εμφάνιση δύο διαφορετικών τάσεων στους κόλπους του ορθόδοξου μιλλετ: του εθνοκεντρισμού και του οικουμενισμού.

Το άρθρο 10 λοιπόν θα δημιουργήσει ανταγωνισμό ανάμεσα σε Έλληνες και Βουλγάρους που μέχρι πρόσφατα κατοικούσαν ειρηνικά στις ίδιες επαρχίες. Οι εθνικές βλέψεις των Βουλγάρων έρχονται σε σύγκρουση με τις αντίστοιχες ελληνικές καθώς προσπαθούν ταυτόχρονα να προσεταιριστούν, με διάφορα μέσα, τα 2/3 του πληθυσμού των επαρχιών ώστε να επεκτείνουν την κυριαρχία τους.

ΙΑ. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Πριν την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ το 1856, κάθε θρησκευτική κοινότητα της Αυτοκρατορίας ήταν υπεύθυνη για την εκπαίδευση της και δεν υπήρχε οργανωμένο κρατικό σύστημα. Πιο συγκεκριμένα το Πατριαρχείο αναλάμβανε την οργάνωση και την χρηματοδότηση της εκπαίδευσης των παιδιών της ορθόδοξης κοινότητας και οι ουλεμά την εκπαίδευση των μουσουλμάνων. Έτσι η εκπαίδευση αυτή έχει αναμφισβήτητα θρησκευτικό προσανατολισμό και άρα ήταν διαφορετική για τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Όμως η οικονομική άνθιση την περίοδο των μεταρρυθμίσεων και η προσπάθεια εκκοσμίκευσης της Αυτοκρατορίας είχε άμεσες επιπτώσεις και στον εκμοντερνισμό της εκπαίδευσης καθώς επιδίωξη των μεταρρυθμίσεων ήταν η απόκτηση ομοιογένειας και κάτι τέτοιο μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσα από ένα όμοιο κρατικό σύστημα εκπαίδευσης όλων των υπηκόων. Οπότε στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας το 1869 η οθωμανική κυβέρνηση θέσπισε τον Γενικό Κανονισμό για τη Δημόσια Εκπαίδευση. Ο κανονισμός αυτός που ίσχυε μέχρι το 1911 ήταν το νομοθετικό πλαίσιο που όριζε την οργάνωση και τη λειτουργία της εκπαίδευσης σε όλη την αυτοκρατορία.⁸⁹ Σύμφωνα με τον Τσουρή μέσα από μια σειρά αλλαγών, διαμορφώθηκαν τέσσερις κατηγορίες εκπαιδευτικών ιδρυμάτων: τα παραδοσιακά ισλαμικά σχολεία, τα κοσμικά κρατικά σχολεία, τα σχολεία που ιδρύονταν και συντηρούνταν από τις θρησκευτικές κοινότητες, στα οποία ανήκαν και τα σχολεία των Ελληνορθόδοξων

⁸⁹ Ι. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων*, διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 2003. σ. 42

της Θράκης, και τέλος τα σχολεία που ίδρυσαν οι καθολικές και προτεσταντικές αποστολές, καθώς και η εβραϊκή Alliance Israélite Universelle⁹⁰. Αξίζει τα παραπάνω να ομαδοποιηθούν σε δύο βασικές κατηγορίες σύμφωνα με τον κανονισμό, τα δημόσια σχολεία που χρηματοδοτούνται και ελέγχονται από το κράτος και πιο συγκεκριμένα από το Υπουργείο Δημοσίας Εκπαιδύσεως και τα «ελεύθερα» σχολεία τα οποία ιδρύονται από άτομα ή κοινότητες και χρηματοδοτούνται- διοικούνται από αυτούς που τα ιδρύουν αλλά επιτηρούνται και αυτά από το κράτος. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι υποχρεωτική για αγόρια και κορίτσια και τη διοίκηση και τη χρηματοδότηση αναλαμβάνουν οι τοπικές κοινότητες ενώ η δευτεροβάθμια εκπαίδευση δεν είναι υποχρεωτική την αναλαμβάνει το κράτος.⁹¹ Σε αυτή την ευνοϊκή ρύθμιση για την δυνατότητα ίδρυσης «ελεύθερων» σχολείων οφείλεται η μεγάλη πνευματική άνθιση του ελληνορθόδοξου πληθυσμού καθώς υπήρχαν αρκετά χρήματα από τις εμπορικές τους δραστηριότητες ώστε να διατεθούν ως χορηγία για την ενίσχυση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Όσο και αν ήταν επιθυμία της οθωμανικής κυβέρνησης να εκπαιδεύονται μαζί μουσουλμάνοι και μη μαθητές όπως συμβαίνει σε κάθε δυτικό κράτος ο στόχος δεν επετεύχθη καθώς οι μη μουσουλμάνοι επιλέγουν να φοιτούν στα «ελεύθερα» σχολεία. Μετά τις αλλαγές που επέφερε ο Κανονισμός αυτός για πρώτη φορά στην διοίκηση της εκπαίδευσης συμμετέχουν και λαϊκοί ως κίνητρο προκειμένου να εκπαιδευτούν κυρίως οι μουσουλμάνοι και δευτερευόντως οι υπόλοιπες θρησκευτικές ομάδες. Αξιολογώντας τον Γενικό Κανονισμό θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ήταν μια επιρροή από την οργάνωση του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος ήταν όμως ιδιαίτερα περιπλοκή και ασαφής όσον αφορά την οργάνωσή του. Στόχευε στην αντιμετώπιση του αναλφαριθμητισμού που ήταν τροχοπέδη για την στελέχωση και εύρυθμη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης.

Ο Γενικός Κανονισμός αλλάζει τον τρόπο οργάνωσης, διοίκησης και χρηματοδότησης των «ελεύθερων» σχολείων καθώς η διοίκησή τους ανατίθεται σε ένα μικτό διοικητικό συμβούλιο (Εθνικό Συμβούλιο) αποτελούμενο από κληρικούς και λαϊκούς γεγονός που προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων και στους εκκλησιαστικούς κύκλους. Πριν τον Κανονισμό του 1869 η οργάνωση και η χρηματοδότηση της ελληνικής εκπαίδευσης στη Θράκη μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1854-1856) αποτελούσε φροντίδα

⁹⁰ Ν. Τσουρής, η ελληνορθόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο βιλαέτι της Αδριανούπολης, 19ος αιώνας, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 32

⁹¹ Ι. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων*, ό.π σ. 42-43

του Πατριαρχείου, διαμέσου των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών και των τοπικών κοινοτήτων, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές δραστηριότητες των Ελληνορθόδοξων της Αυτοκρατορίας. Από τα τρία σώματα που αποτελούσαν την κοινοτική οργάνωση, δηλαδή τη δημογεροντία, την εφορία και τις ενοριακές επιτροπές, τα δύο πρώτα είχαν συμμετοχή στην εκπαιδευτική οργάνωση. Οι εφορίες ήταν επιφορτισμένες με τη φροντίδα για την ίδρυση, τη λειτουργία και τη συντήρηση των σχολείων της κοινότητας. Τα μέλη των εφοριών εκλέγονταν από την τοπική κοινότητα, ενώ πρόεδρός τους ήταν ο εκάστοτε Μητροπολίτης ή Επίσκοπος, ο οποίος είχε επίσης διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στις σχολικές εφορίες και στα άλλα κοινοτικά διοικητικά όργανα. Ο αριθμός των μελών της εφορίας διέφερε ανάλογα με τον πληθυσμό της κοινότητας. Συνήθως αποτελούνταν από τρία έως έξι μέλη· στην Αδριανούπολη όμως μέχρι το 1863 ήταν οκταμελής. Οι δημογεροντίες, –των οποίων ο αριθμός των μελών ήταν, επίσης, ανάλογος με τον πληθυσμό της κοινότητας (π.χ. στην Αδριανούπολη ήταν δωδεκαμελής)– αποτελούσαν την άμεση προϊστάμενη αρχή των σχολικών εφοριών. Ενέκριναν τους σχολικούς κανονισμούς για το ευρύτερο πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων, έλεγχαν το γενικότερο εκπαιδευτικό έργο των σχολικών εφοριών και έπαιρναν τις τελικές αποφάσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα που τους εισηγούνταν οι σχολικές εφορίες, καθώς και για την οικονομική διαχείριση των σχολείων και την εξεύρεση νέων πόρων. Τέλος, συστήνοντας εξελεγκτικές επιτροπές διενεργούσαν τον απαραίτητο έλεγχο στα οικονομικά πεπραγμένα των σχολικών εφοριών.⁹² Το άρθρο 129 του Γενικού Κανονισμού διαφοροποιεί τον τρόπο διοίκησης και χρηματοδότησης των «ελεύθερων» σχολείων καθώς αναφέρει ότι ιδρύονται από κοινότητες ή ιδιώτες Οθωμανούς ή ξένους υπήκοους. Σε αυτά η διδασκαλία γίνεται δωρεάν ή με πληρωμή και τα έξοδά τους γίνονται από τα «βακούφια» στα οποία ανήκουν (οι άποροι μαθητές δικαιούνταν δωρεάν φοίτηση). Η ίδρυση και η άδειά τους δίνεται από τη Γενική Διοίκηση και το Ακαδημαϊκό Συμβούλιο και στην Κωνσταντινούπολη από το Υπουργείο της Δημόσιας Εκπαίδευσης.⁹³ Με αυτόν τον τρόπο εδραιώνεται για πρώτη φορά ένα σύστημα μικτής διοίκησης στην εκπαίδευση η οποία αποσπάται από την αποκλειστική διαχείριση του Πατριαρχείου και υπάγεται πλέον σε λαϊκούς διοικητικούς φορείς.

⁹² Ν. Τσουρής, *Η ελληνορθόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο βιλαέτι Αδριανούπολης (19ος αιώνας)*, εκδ. Ζήτη, Αθήνα 2015 σ. 38

⁹³ Ι. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων.*, ό.π σ. 45 υποσημείωση 172

Κάτω από τις πιέσεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η εκπαίδευση των ορθόδοξων της αυτοκρατορίας πρέπει να αποκτήσει ομοιομορφία. Για να επιτευχθεί αυτό το Πατριαρχείο από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα προσπαθεί να ελέγξει τη διοίκηση των σχολείων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων αναιρώντας την αυτοδιοίκηση των σχολικών Εφοριών και παρεμβαίνοντας στη διαχείριση των χρημάτων, στον σχεδιασμό των αναλυτικών προγραμμάτων και στην επιλογή εκπαιδευτικού προσωπικού.

Η ανάπτυξη και η χρηματοδότηση των σχολείων που ιδρύονται στο πλαίσιο των κοινοτήτων σχετίζεται άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη της εκάστοτε περιοχής και με την τάση της αστικής τάξης στις κοινότητες αυτές για φιλανθρωπικό και εκπαιδευτικό έργο. Πολλά σχολεία λειτουργούν με χορηγίες που λαμβάνουν από εύπορους αστούς ή αξιοποιούν την ακίνητη περιουσία των ιδρυμάτων. Η κάθε κοινότητα είναι υπεύθυνη για την οργάνωση των σχολείων για το εκπαιδευτικό τους πρόγραμμα και τη μέθοδο διδασκαλίας. Η ανάπτυξη των «ελεύθερων σχολείων είναι σαφώς μεγαλύτερη στα αστικά κέντρα και μικρότερη στην περιφέρεια. Όταν όμως μετά το 1880 εμφανίζονται εθνικιστικά κινήματα σε διάφορες περιφέρειες παρατηρείται και η αντίστοιχη ανάπτυξη τους. Για παράδειγμα σύμφωνα με τον Τσουρή, ενώ το ελληνικό Βασίλειο εκπροσωπείται μέσω διπλωματικών αρχών από το 1835 στην Αδριανούπολη, που βρίσκεται στην περιφέρεια, η δραστηριότητά τους δεν φαίνεται να περιλαμβάνει θέματα εκπαίδευσης, όπως ανέμενε η ορθόδοξη κοινότητα της περιοχής, αλλά αναλάμβαναν κυρίως την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών και την διαχείριση προβλημάτων με την οθωμανική διοίκηση. Από το 1869 το Υπουργείο Εξωτερικών του Ελληνικού κράτους χρηματοδοτεί την ορθόδοξη εκπαίδευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσω του συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.⁹⁴ Ο «Εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων» ιδρύεται το 1869 και σε συνεργασία με το Υπουργείο Εξωτερικών δραστηριοποιείται στη διάδοση των γραμμάτων στον ελληνισμό της διασποράς. Ο σύλλογος αυτός λειτούργησε ως το εκτελεστικό όργανο των σχεδίων της ελληνικής κυβέρνησης για την εκπαίδευση τόσο ως προς τη διαμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων διδασκαλίας όσο και στη διοίκηση της χρηματοδότησης του ελληνικού κράτους προς τα σχολεία. Η πολιτική του Υπουργείου Εξωτερικών και των συλλόγων που συνεργάζονται μαζί του αντικατοπτρίζει την πολιτική που επικρατεί εκείνη την περίοδο στο ελληνικό κράτος και δεν

⁹⁴ Ν. Τσουρής, *Η ελληνορθόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο βιλαέτι Αδριανούπολης (19ος αιώνας)*, εκδ. Ζήτη, Αθήνα 2015, σ. 39

είναι άλλη από τη «Μεγάλη Ιδέα»⁹⁵. Βέβαια αρχικά ο στόχος κυρίως του συλλόγου ήταν η πνευματική και πολιτισμική ενίσχυση του ελληνορθόδοξου στοιχείου της οθωμανικής αυτοκρατορίας γι' αυτό και ήρθε η ρήξη με το Υπουργείο Εξωτερικών το 1887.

Όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν προϋποθέσεις, στο μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αι., ώστε να ιδρυθούν αρκετά σχολεία στα μεγάλα αστικά κέντρα (στην Αδριανούπολη, τη Φιλιπούπολη, τη Ραιδεστό και την Αίνο), όπου εφαρμόζονται οι ευρωπαϊκές παιδαγωγικές μέθοδοι. Πιο συγκεκριμένα, δεν είναι τυχαίο ότι στην βιβλιοθήκη του φιλεκπαιδευτικού συλλόγου Αδριανουπόλεως (όπως αυτή ψηφιοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης στην ιστοσελίδα anemi) υπάρχουν βιβλία εκμάθησης Γαλλικών και Αγγλικών⁹⁶. (Παράρτημα 5i-5ii) Τα σχολεία που εξυπηρετούν τις ανάγκες των ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών της περιοχής αυτής διακρίνονται, κατά κανόνα, σε «ενοριακά» και σε «κοινοτικά». Σε ό,τι αφορά τα κοινοτικά σχολεία, οι εκπαιδευτικοί προσλαμβάνονται μέσω συμφωνητικών που υπογράφουν με του έφορο-δημογέροντες, όπου αναγράφονται η χρονική διάρκεια της διδασκαλίας τους και το χρηματικό ποσό που θα τους δινόταν ως αμοιβή.

Το 1856 λειτουργούν στην Αδριανούπολη και τα προάστια της οκτώ ελληνικά σχολεία και ένα βουλγαρικό γεγονός που δείχνει ότι το ελληνικό στοιχείο υπερτερεί στην πόλη. Το πρώτο παρθενγωγείο ιδρύεται το 1841, το κεντρικό αλληλοδιδασκτικό της ενορίας του Αγίου Νικολάου είχε ήδη ιδρυθεί από το 1839. Το 1867 τα σχολεία που είχε ιδρύσει η ελληνική κοινότητα με έρανο διαλύθηκαν, ίσως εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας των κατοίκων αλλά και της «αδιαφορίας του ελληνικού προξενείου».

Ως τον Κριμαϊκό πόλεμο βασικός χορηγός της ελληνικής εκπαίδευσης είναι η Εκκλησία. Μετά το 1861 ενεργό δράση στον τομέα αυτό αναλαμβάνουν και οι συντεχνίες καθώς και μια νέα μορφή συσσωμάτωσης, οι σύλλογοι. Στο πρότυπο του Ελληνικού Φιλολογικού εν Κωνσταντινουπόλει Συλλόγου (1861), δημιουργείται ο Φιλεκ-

⁹⁵ Ι. Μπέτσας, *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων*, ό.π. σ. 109

⁹⁶ Από τα αρχαιότερα σε έκδοση είναι: P. Salder, *Exercices anglais, ou Cours de themes gradues pour servir de developpements aux regles de la Grammaire anglaise pratique*., έκδοση Παρίσι 1841. και Α. Σίορος, *L'annee enfantine de Grammaire a l'usage des ecoles grecques...* = *Πρακτική γραμματική της γαλλικής γλώσσας γαλλιστί και ελληνιστί κατ' ερωταπόκρισιν προς χρήσιν των Ελληνικών Σχολών αμφοτέρων των φύλων*, εκδ. Κωνσταντινούπολη 1899.

παιδευτικός Σύλλογος Σαράντα Εκκλησιών (1865), ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ραιδεστού (1871), ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανούπολης (1872), το Αναγνωστήριον Αίνου, ο Ευαγγελισμός (1871) και ο Εύμολπος (1874) στο Διδυμότειχο. Οι σύλλογοι αυτοί θα έχουν έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα στα χρόνια που ακολουθούν και θα αναλάβουν την έκδοση διδακτικών εγχειριδίων και βιβλίων, τη χορήγηση υποτροφιών, την κατάρτιση εκπαιδευτικών προγραμμάτων καθώς και την επιλογή και το διορισμό διδακτικού προσωπικού στα σχολεία.⁹⁷

Αναντίρρητα, αξίζει να γίνει αναφορά στο έργο του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανούπολης, που ιδρύεται στις 14 Ιανουαρίου 1872, με πρωτοβουλία σημαντικών παραγόντων της πνευματικής ζωής της πόλης και σκοπό την «υποστήριξιν της εκπαίδευσως και την δι' αναγνώσεως, διδασκαλίας, συναναστροφής και αθώας διασκεδάσεως διανοητικήν και ηθικήν ανάπτυξιν και ψυχαγωγίαν των μελών αυτού και της περι αυτά κοινωνίας».⁹⁸ Βέβαια, αυτό απόσπασμα είναι από το καταστατικό της επανίδρυσης του Συλλόγου το 1921 όπου όμως στο άρθρο 1 αναφέρεται ότι πρόκειται για επανίδρυση του συλλόγου που είχε ιδρυθεί το 1872⁹⁹ (Παράρτημα 6). Ανάμεσα στις άλλες δραστηριότητές του, ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως αναλάμβανε τις δαπάνες, καθ' ολοκληρίαν ή κατά ένα μέρος, της λειτουργίας σχολείων και νηπιαγωγείων.¹⁰⁰ Στην Λογοδοσία του συμβουλίου του συλλόγου, κατά το έτος 1877, ο πρόεδρός του Ιωάννης Αλτιναλμάζης αναφέρεται στη σύσταση του πρώτου νηπιαγωγείου, με την οικονομική συνδρομή του Θρακικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης και στην πρόσκληση της πρώτης νηπιαγωγού κ. Γαλάτη. Επειδή όμως ήταν μεγάλη η προσέλευση των νηπίων και το νηπιαγωγείο δεν μπορούσε να ανταποκριθεί, ο Σύλλογος αποφάσισε τη σύσταση ενός ακόμη, με νηπιαγωγό την κ. Θειάφη. Το δεύτερο αυ-

⁹⁷ Μ. Τσικαλινάκη, «Η Θράκη», ό. π., σ. 335-336. και Χολέβα Ε., *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2015, σ. 571- 574 «Ο σύλλογος «Αγαπάτε Αλλήλους» χρηματοδοτεί διορισμούς δασκάλων, σχολεία στην Αδριανούπολη, στις Σαράντα Εκκλησιές, στο Διδυμότειχο, στη Γκιουμουλτζίνα, στη Ραιδεστό και στην Ανατολική Ρωμυλία ενώ από το σχολικό έτος 1885-1886 και στο Δεδέ- Αγάτς όπου διπλασιάζεται το ποσό της επιχορήγησης που διαθέτει για τα εκεί σχολεία ενώ μειώνονται οι επιχορηγήσεις προς την Ανατολική Ρωμυλία, υποθέτουμε λόγω των γεγονότων που έχουν μεσολαβήσει.»

⁹⁸ Τσουρής Ν., *Η εκπαιδευτική δραστηριότητα των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη, (1830-1870)* <https://www.pdeamth.gr/topikiistoria/download/pdf/13%20Tsouris.pdf>

⁹⁹ *Καταστατικόν Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανουπόλεως*, εκδ. Τύποις Ι. Ραζόν, Αδριανούπολις 1921, άρθρα 1 και 3.

¹⁰⁰ Τσουρής Ν., *Η εκπαιδευτική δραστηριότητα των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη, (1830-1870)* <https://www.pdeamth.gr/topikiistoria/download/pdf/13%20Tsouris.pdf>

τό νηπιαγωγείο έγινε με την συνδρομή του κ. Γεννάδη, προξένου της Ελλάδας¹⁰¹. (Παράρτημα 7). Ήταν ακόμη επιφορτισμένος με τη δωρεάν διάθεση βιβλίων και αναγκαίας γραφικής ύλης στους άπορους μαθητές, χορηγούσε δύο υποτροφίες για τα δύο διδασκαλεία της Θεσσαλονίκης και για τα Ζαρίφεια της Φιλιππούπολης και διοργάνωνε δημόσιες διαλέξεις με διάφορα θέματα, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιμόρφωση των ενηλίκων. Μάλιστα, από το 1879, παραχώρησε δική του αίθουσα για να μπορέσει να λειτουργήσει η «σχολή του λαού», ενώ εμπλούτισε τη βιβλιοθήκη του και οργάνωσε αναγνωστήριο.¹⁰² Η Βιβλιοθήκη κάηκε κατά τη μεγάλη πυρκαγιά της πόλης, το 1905.

Από το 1870 και μετά για την εκπαίδευση των χριστιανικών πληθυσμών της Θράκης θα ενδιαφερθεί ζωηρά το ελληνικό κράτος καθώς μπαίνει σε διαδικασία εμπλοκής στον ελληνικό και βουλγαρικό εθνικό ανταγωνισμό. Μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, οι Βούλγαροι επιδόθηκαν σε μια προσπάθεια διάδοσης της βουλγαρικής γλώσσας, μέσω της ίδρυσης σχολείων, με σκοπό την ανάπτυξη της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης. Με τον τρόπο αυτό επιδίωκαν να προετοιμάσουν τις τους αξιώσεις γι' αυτές τις περιοχές, μετά την προβλεπόμενη υποχώρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις ευρωπαϊκές της επαρχίες. Η ελληνική πλευρά ακολούθησε την ίδια μέθοδο, δηλαδή την οργανωμένη και συντεταγμένη εκπαιδευτική και πολιτιστική «εξόρμηση». Η Κωνσταντινούπολη και η Αθήνα, έθεσαν ως ύψιστη εθνική προτεραιότητα την ενίσχυση του εθνικού αισθήματος των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Θράκης και της Μακεδονίας, χρησιμοποιώντας, ως μέσο, τη διάδοση της ελληνικής παιδείας με την ίδρυση όσο το δυνατόν περισσότερων σχολείων. Το εθνικής σημασίας αυτό σχέδιο δράσης σκιαγραφείται σε μια εγκύκλιο του Υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στις 4. 1. 1871: «επειδή ουδέν δύναται να στηρίξη τον Ελληνισμόν και το εθνικόν αίσθημα, όσον η ελληνική παιδείσις και γλώσσα, όπου η κοινότης είναι πολυμελής, θέλετε καταβάλει πάσαν προσπάθειαν όπως συνιστάται σχολή αρρένων και κορασίων»¹⁰³.

¹⁰¹ Λογοδοσία του συμβουλίου του εν Αδριανουπόλει Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου κατά το έκτον συλλογικόν έτος 1877 / Αναγνωσθείσα υπό του προέδρου Ιω. Εμ. Αλτιναλμάζη. Εκδ. Τύποις Θράκης Εν Κωνσταντινουπόλει 1878.

¹⁰² Ν. Τσουρής, *Η ελληνορθόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο βιλαέτι Αδριανούπολης (19ος αιώνας)*, εκδ. Ζήτη, Αθήνα 2015 σ. 45

¹⁰³ Ε. Μπελιά, «Η Εκπαιδευτική Πολιτική του Ελληνικού Κράτους προς την Θράκη, 1869-1910», *Πρακτικά Συμποσίου του ΙΜΧΑ «Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική Έρευνα για τη Θράκη*», Θεσσαλονίκη 1988, σ. 244.

Γίνονται, λοιπόν, προσπάθειες αύξησης των σχολείων της Θράκης, όπως διαφαίνεται και από τις στατιστικές απογραφές των συλλόγων όπου αναφέρεται ότι το 1878 λειτουργούν στη Θράκη 238 σχολεία στα εξής σαντζάκια: 97 στην Αδριανούπολη, 85 στη Ραιδεστό, 56 στην Καλλίπολη. Σ' αυτά φοιτούν 17.920 μαθητές σε σύνολο 302.350 ελληνικού πληθυσμού. Μια άλλη στατιστική, αυτή του Χασιώτη, αναφέρει ότι κατά το σχολικό έτος 1878 υπήρχαν 79.272 σχολεία, εκ των οποίων τα 220 στη Θράκη και τα 52 στην Ανατολική Ρωμυλία, με 11.093 και 3.661 μαθητές, αντίστοιχα, σε ένα σύνολο 338.612 Ελλήνων της Θράκης και 80.200 της Ανατολικής Ρωμυλίας. Τα περισσότερα από αυτά τα σχολεία συντηρούνταν με χορηγίες ευπόρων Ελλήνων εμπόρων, όπως είναι ο τραπεζίτης Γεώργιος Ζαρίφης, ο οποίος χρηματοδοτεί το 1874 τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία στη Φιλιππούπολη στα οποία εκπαιδεύονταν δάσκαλοι¹⁰⁴. Άλλοι Θρακιώτες ευεργέτες ήταν ο Γρηγόριος Μαρασλής από την Φιλιππούπολη, ο οποίος με τις προσφορές του βοήθησε στην ανέγερση πολλών εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, όπως η Μαρασλείος Σχολή (1900) στη Φιλιππούπολη, στο Φανάρι και στην Αθήνα. Στους αδελφούς Θεοδωρίδη οφείλονται τα «Θεοδωρίδεια Εκπαιδευτήρια» Ραιδεστού και στους αδελφούς Γεωργιάδη το «Γεωργιάδειον», στην ίδια πόλη. Στην Αλεξανδρούπολη μεταφέρθηκαν τα «Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια», που είχαν ιδρύσει αρχικά στους Επιβάτες ο Σαράντης Αρχιγένης και η σύζυγός του Ελένη. Το διδασκαλείο αυτό μετονομάστηκε ύστερα σε «Ζαρίφειο Παιδαγωγική Ακαδημία». Από τους Επιβάτες κατάγονταν και οι Αγγελής Καμινάρης, Βασίλειος Ελευθερόπουλος - Λογοθέτης, Θεμιστοκλής Γρηγοριάδης κ. ά. Χάρη στον Φώτιο Αναστασιάδη δημιουργήθηκε στις Μέτρες (Τσατάλτζα) η «Φωτάκειος Σχολή». Ανάμεσα στους πολλούς ευεργέτες των Μετρών αξιομνημόνευτοι είναι οι Νείλος Πενταπόλεως, Ιωακείμ Καλλιπόλεως, Καλλίνικος Πρεσπών, Ιωακείμ Σκαρλατίδης, Δημήτριος και Πηνελόπη Κώστα, Νικόλαος Ζωγραφίδης και Τζεφρής Ιωάννου. Στην Κομοτηνή ο Χατζή Κωνσταντής Ζωΐδης προσφέρει σχολείο, που λειτουργούσε στον περίβολο του Ι. Ν. Αγίου Γεωργίου, ενώ ο Νέστωρ Τσανακλής ανέγειρε την «Τσανάκλειο Σχολή», στην οποία μέχρι πριν από κάποια χρόνια στεγαζόταν η Πρυτανεία του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Στην Ξάνθη ίδρυσαν νηπιαγωγεία και άλλα διδακτήρια οι Παναγιώτης Στάλιος, Αθανάσιος Κουγιουμτζόγλου, Μιχαήλ Ματσίνης και Θεόδωρος

¹⁰⁴ Μ. Τσικαλουδάκη, «Η Θράκη», ό. π., σ. 334-335.

Ζαλάχας, ενώ στη Αλεξανδρούπολη η «Λεονταρίδειος Αστική Σχολή Αρρένων» ήταν προσφορά του Αντώνιου Λεονταρίδη¹⁰⁵.

Το 1883, γίνεται απόπειρα από την Πύλη να παρεμποδιστεί η δραστηριότητα των φιλεκπαιδευτικών φορέων με την κατάργηση ορισμένων άρθρων από τους Εθνικούς Κανονισμούς και την ενεργοποίηση νόμου για υπαγωγή στον κρατικό έλεγχο της εκπαίδευσης των μη μουσουλμάνων. Ακολούθησε ανάκληση της κατάργησης ένα χρόνο μετά (1884), ύστερα από αξιώσεις του Πατριαρχείου, όμως το ζήτημα αυτό θα επανέλθει πιεστικότερο το 1890-1891, με άμεσες επιπτώσεις στη λειτουργία των σχολείων στη Θράκη. Ταυτόχρονα, οι οικονομικές δυσκολίες των φιλεκπαιδευτικών φορέων καταγράφεται ήδη από το 1887, με μείωση των επιδοτήσεων των 250-260 σχολείων που λειτουργούν συνολικά στη Θράκη, ενώ καταργείται η επιδότηση προς τα σχολεία της ανατολικής Ρωμυλίας. Αντίθετα, το ποσό που διαθέτει το ελληνικό κράτος για τη Ρωμυλία είναι στο 50% του συνόλου του ποσού που διαθέτει για τη Θράκη.¹⁰⁶

Ωστόσο, στις 20 Οκτωβρίου του 1885 γίνονται στην Αδριανούπολη τα εγκαίνια του Ζαπείου Παρθεναγωγείου με χορηγία του Κωνσταντίνου Ζάππα ως παράρτημα του ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης. Όπως αναφέρει ο εκπρόσωπος της Φιλεκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητας της Κωνσταντινούπολης ο κ. Συρακιώτης στην ομιλία του κατά τα εγκαίνια, στόχος του εκπαιδευτηρίου ήταν να «μορφώσει χρηστάς γυναίκας, ενάρετους συζύγους, περιδόξους μητέρας, ανταξίας της εθνικής αυτών καταγωγής».¹⁰⁷ (Παράρτημα 8) Η Καλλιρόη Κεχαγιά, εκπρόσωπος του ιδρυτή, διερωτάται τι μπορεί να πει κανείς όταν το άτομο που ευεργετείται είναι η γυναίκα, «η θυγάτηρ του οίκου, η ευλογία των αδελφών, η σύντροφος του ανδρός, η παρηγοριά της πάσχουσας αδελφότητας»¹⁰⁸ (Παράρτημα 8).

Ενδιαφέρον για τη διάσωση όλου αυτού του πνευματικού πλούτου, παρουσιάζει το γεγονός ότι το 1922, με εκκένωση της πόλης, ο Μητροπολίτης Πολύκαρπος και οι δημογέροντες Κωνσταντίνος Ορφανός και Γαβριήλ Αποστολίδης συσκέυασαν όλα τα ιερά κειμήλια και τα βιβλία και χειρόγραφα του Γυμνασίου και τα μετέφεραν στην

¹⁰⁵ Μ. Κούκος, Ε. Τσιακίρη, *Η Προσφορά Θρακών Εκπαιδευτικών στα Γράμματα και στο Έθνος* εκδ. Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1997 σ. 38-39.

¹⁰⁶ Ε. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαράθεσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2015, σ. 574-580

¹⁰⁷ *Τά εγκαίνια τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει Ζαπείου Παρθεναγωγείου τελεσθέντα τῇ 26 Οκτωβρίου 1885*, εκδ. Κωνσταντινούπολη 1886 σ. 6.

¹⁰⁸ *Στο ίδιο*, σ. 13

Αθήνα σε ένα υπόγειο της Ακαδημίας. Όταν το 1924 ιδρύεται ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπολιτών στη Θεσσαλονίκη φροντίζει για τη συγκρότηση βιβλιοθήκης και γίνεται ο νόμιμος αποδέκτης σημαντικού τμήματος της πνευματικής κληρονομιάς. Τον Ιανουάριο του 2001 με απόφαση του συλλόγου και σε συμφωνία με το Πανεπιστήμιο Κρήτης έγινε η καταγραφή, η συντήρηση και η ψηφιοποίηση ενός σημαντικού μέρους της βιβλιοθήκης (1.219 βιβλία). Από το 2012 έως και σήμερα η Βιβλιοθήκη έχει μεταφερθεί και στεγάζεται στην Ορεστιάδα.

ΙΒ. ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

Παρά το ότι η προσπάθεια εκσυγχρονισμού της οθωμανικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα αποτέλεσε στην εφαρμογή της αντικείμενο διαπραγμάτευσης με τις ντόπιες ελίτ δεν παύει να αποτελεί, στο επίπεδο της σύλληψης και της εφαρμογής της στην κοινωνία, μια αλλαγή που επιβλήθηκε «εκ των άνω». Επίσης ακόμα και αν αποτέλεσαν οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, πολύ συχνά, μια αναποτελεσματική και αναντίστοιχη με τις κοινωνικο-οικονομικές δομές της ίδιας της Αυτοκρατορίας, αντιγραφή θεσμών και αξιών της Ευρώπης, οδήγησαν σε πρόοδο την κοινωνία και το κράτος.

Η θεμελιώδης αντίφαση αυτής της μεταρρυθμιστικής κίνησης αφορούσε στο ότι έγινε μία απόπειρα επίτευξης ενός εκσυγχρονισμού, με τη διατήρηση και αναβάθμιση του ρόλου των παραδοσιακών θεσμών, όπως ο στρατός, η διοικητική γραφειοκρατία και η θεοκρατική οργάνωση μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, των οποίων μάλιστα η πρόοδος και ο οικονομικός και κοινωνικός εκσυγχρονισμός παρουσίασε μια αντιστρόφως ανάλογη εξέλιξη με την πρόοδο της Αυτοκρατορίας ως διοικητικού και οικονομικού μηχανισμού.

Οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του 19ο αιώνα άφησαν το αποτύπωμά τους στην περιοχή της Θράκης και ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις, όπως η Αδριανούπολη, που παρέμεινε σε όλες τις διοικητικές αλλαγές το διοικητικό κέντρο της Θράκης. Στο τέλος αυτής της μελέτης μένει να απαντηθεί το ερώτημα κατά πόσο οι μεταρρυθμίσεις των Τανζιμάτων πέτυχαν το στόχο τους στην περιοχή της Θράκης.

Η απάντηση απορρέει από τη μελέτη της περίπτωσης της Αδριανούπολης, καθώς την περίοδο αυτή αύξησε τη φοροδοτική της ικανότητα προσφέροντας ικανοποιητικά ποσά στο οθωμανικό θησαυροφυλάκιο. Υπήρξε συνεργασία των κατοίκων με τις οθωμανικές Αρχές σε θέματα εμπορίου και ενισχύθηκε από την κάθε κοινότητα η εκ-

παιδευτική της δραστηριότητα. Επίσης, υπήρξε αξιοσημείωτη ανταπόκριση στις επιταγές των μεταρρυθμιστών, αφού, συν τοις άλλοις, τα δημόσια έργα προχώρησαν, με τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών. Ωστόσο, η εντατικοποίηση της φορολόγησης την περίοδο αυτή προκαλεί φαινόμενα αμφισβήτησης της κεντρικής εξουσίας. Στην ευρύτερη περιφέρεια της Αδριανούπολης ήδη από το 18ο αιώνα μια ισχυρή ομάδα οικονομικά εύπορων εμπόρων ακμάζει. Κατά συνέπεια, πλάι στην παραδοσιακή τάξη των μουσουλμάνων τσιφλικάδων καθώς και των πλούσιων φοροσυλλεκτών που καταφέρνουν μέσα από τη συμμετοχή τους στη διοίκηση να πετυχαίνουν όχι μόνο φοροαπαλλαγές αλλά και να αποκτήσουν τη δυνατότητα να εκμισθώνουν φόρους, μια καινούργια οικονομική δύναμη μη μουσουλμάνων, επιθυμεί να παίξει έναν ρόλο στην πολιτική και στη διοίκηση, συμμετέχοντας στη δημόσια σφαίρα μέσα από τη χρηματοδότηση σχολείων, συλλόγων και θεσμών κοινωνικής υποστήριξης. Η σημαντική οικονομική ανάπτυξη, στο πρώτο μισό του 19 ου αιώνα, θα τους φέρει αντιμέτωπους με την κατεστημένη ελίτ των ελληνόφωνων Ορθοδόξων των οποίων η θέση στη νέα διακυβέρνηση διακυβεύεται.

Παρά την επιτάχυνση των μεταρρυθμίσεων προς την κατεύθυνση της ισότητας των πληθυσμών και της αύξησης της αντιπροσώπευσής τους, στη διοίκηση στη Θράκη αρχίζουν να υπεισέρχονται εθνικιστικές ιδεολογίες που «προσβάλλουν» τόσο τους ελληνόφωνους όσο και τους βουλγαρόφωνους πληθυσμούς. Έτσι, λοιπόν, εκφράζονται οι εθνικές διεκδικήσεις εκ μέρους του βουλγαρόφωνου πληθυσμού, που στράφηκαν ενάντια στην οικονομική καταπίεση του Πατριαρχείου, η οποία είχε συνδεθεί, διαχρονικά με, την επιβολή φόρων. Το θέμα βέβαια της Βουλγαρικής Εξαρχίας και το εάν επηρέασε ή όχι την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων στη Θράκη, δεν μπορεί να αναλυθεί στα περιορισμένα όρια αυτής της μελέτης.

Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, παρά τις επιμέρους βελτιώσεις που επέφεραν στην κοινωνία και στο κράτος, δεν πέτυχαν τον βασικό τους στόχο· να συνενώσουν δηλαδή τον ανομοιογενή γλωσσικά και θρησκευτικά πληθυσμό της Θράκης υπό τη σκέπη μιας κοινής οθωμανικής ταυτότητας. Παρά τη σημαντική προσπάθεια που κατεβλήθη από το Οθωμανικό κράτος κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων να ελεγχθεί η διοικητική κακοδαιμονία και να ελαφρυνθούν τα οικονομικά βάρη που πίεζαν τον πληθυσμό, όπως και αλλού στην Αυτοκρατορία, έτσι και στη Θράκη, μια σειρά από συμφέροντα όχι μόνο των επιμέρους οθωμανικών διοικητικών αρχών αλλά και των ίδιων των κυρίαρχων στρωμάτων εντός των ποικίλων θρησκευτικών ομάδων, που κλήθηκαν να

ασκήσεις φοροεισπρακτικό ρόλο, υπονόμευσαν την Μεταρρύθμιση. Οι προσπάθειες που κατεβλήθησαν ώστε οι διαφορετικές εθνοθηρησκευτικές ομάδες να υιοθετήσουν μια κοινή οθωμανική ταυτότητα στο πλαίσιο ενός οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού, έφεραν μάλλον πρόσκαιρα αποτελέσματα στην Θράκη, ενώ η τελευταία ελπίδα για ισονομία, ισότητα, ισοπολιτεία, που γέννησε το νεοτουρκικό κίνημα –όπως συνέβη και στις άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας– ναυάγησε αφού πολύ γρήγορα αναζωπυρώθηκαν οι εχθρικές έχθρες και επιδεινώθηκε η διοικητική αποδιοργάνωση στην περιοχή. Είναι γεγονός πάντως ότι καθ' όλη τη μακρά αυτή περίοδο υλοποιήθηκαν μια σειρά από διοικητικές αλλαγές, οι οποίες υπαγορεύτηκαν όχι μόνο από τις πολιτικές εξελίξεις και τις αλλαγές των συνόρων που αποφασίστηκαν στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878.¹⁰⁹

Οι εθνικές διεκδικήσεις θα πάρουν, πλέον, τη μορφή της σύγκρουσης κατά τη διάρκεια των δύο Βαλκανικών πολέμων που ακολούθησαν, πολλαπλασιάζοντας την αναρχία και τα δεινά των πληθυσμών που αποτέλεσαν το αντικείμενο των εθνικών διεκδικητών, τόσο στη Μακεδονία όσο και στη Θράκη.

¹⁰⁹ Ε. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, ό. π., σ. 50-51.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας την προσέγγιση της περιόδου των Tanzimat στη Θράκη, μπορούμε να καταλήξουμε στη διατύπωση κάποιων συμπυκνωμένων σκέψεων αναφορικά με τις ιδιάζουσες συνθήκες της εποχής εκείνης και τις συνέπειες αυτών των μεταρρυθμίσεων.

Η προσπάθεια για την εισαγωγή και εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων ξεκίνησε, σε μεγάλο βαθμό, από την εγγύς της πρωτεύουσας περιφέρεια της Θράκης, ορισμένης στο οθωμανικό επαρχιακό διοικητικό σύστημα ως Vilayet της Αδριανουπόλεως. Η περιοχή αυτή έχρηζε ιδιαίτερης προσοχής από την πλευρά του οθωμανικού κέντρου για δύο τουλάχιστον αλληλένδετους λόγους, που έχουν άμεση σχέση με την ίδια τη σύλληψη των μεταρρυθμίσεων: Στη Θράκη, μια περιοχή κατοικούμενη κατά πλειοψηφία από μη Μουσουλμάνους, διασταυρώνονταν και αλληλοσυγκρούονταν τα συμφέροντα των βαλκανικών χωρών και των ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Παράλληλα αποτελούσε την ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης, κάτι που την διέκρινε, ως προς τον βαθμό στρατηγικής σπουδαιότητας, από την ανατολική Ρωμυλία, τις επαρχίες με βουλγαρική πλειοψηφία καθώς και την πληθυσμιακά πολύχρωμη Μακεδονία.

Η επιτυχημένη ή μη εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων στη Θράκη δεν ήταν τόσο το αποτέλεσμα προσωπικών ικανοτήτων ή αδυναμιών των παραγόντων που εμπλέχθηκαν στο όλο εγχείρημα. Ούτε, επίσης, ο τρόπος άσκησης της εξουσίας από τους βαλίδες ούτε το σχετικά περιορισμένο αυτεξούσιο των meclis έκριναν στο σύνολό του το τελικό αποτέλεσμα.

Η ευαίσθητη γεωγραφική θέση της Θράκης και οι ισχυρότατες έξωθεν επιρροές καθιστούσαν την περιοχή αυτή ιδιαίτερα ευαίσθητη σε περισπασμούς κλονισμούς, επεμβάσεις και παρεμβάσεις. Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78 επιβεβαιώνει το παραπάνω συμπέρασμα. Η πορεία των μεταρρυθμίσεων ανεστάλη μετά τον πόλεμο. Ένα μεγάλο ερώτημα (που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας αυτοτελούς έρευνας), είναι το αν και κατά πόσον αυτή η αναστολή είναι το αποτέλεσμα των απολυταρχικών τάσεων και των συνδρόμων του Αβδουλχαμίτ. Πιστεύω ότι η πορεία της οθωμανικής κοινωνίας μετά από αυτόν τον πόλεμο δεν σηματοδοτεί ακριβώς το τέλος των μεταρρυθμίσεων αλλά την εξέλιξή τους μέσα από την διά πυρός και σιδήρου δοκιμασία της σύρραξης, η οποία παρά λίγο να έπαιρνε πανευρωπαϊκές διαστάσεις. Με τούτο δεν υπονοώ ότι, αν τελικά δεν μεσολαβούσε ο πόλεμος, η πορεία των οθωμανι-

κών μεταρρυθμίσεων θα ήταν άλλη. Μια τέτοια υπόθεση θα ήταν αντιϊστορική. Είναι όμως πιθανό ότι ο πόλεμος και τα επακόλουθα του (π. χ. η δημιουργία της Επιτροπής Οθωμανικού Χρέους) σημάδεψαν τόσο βαθιά την οθωμανική κοινωνία, διέβρωσαν σε τέτοιο βαθμό τις σχέσεις των εθνοτήτων (πλέον πρέπει να τις χαρακτηρίζουμε εθνότητες και όχι millet με τη θρησκευτική σημασία του όρου) και υπέθαλψαν τόσο πολύ τον τουρκικό εθνικισμό, ώστε ο οθωμανικός πατριωτισμός και η προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα ιδεολογικό σημείο αναφοράς για όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έλαβε οριστικό τέλος.

Παράλληλα, οι ίδιες αυτές οι μεταρρυθμίσεις έπασχαν από δομικές αντινομίες και αντιφάσεις, που είναι βέβαιο ότι θα δημιουργούσαν προβλήματα εξ αρχής και μέχρι τέλους αυτής της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας.

Οι ευρωπαϊκές παροτρύνσεις για αλλαγές στη δομή και στην οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε ν' αντέξει στο ρωσικό και βαλκανικό επεκτατισμό, αλλά και όλες τις προκλήσεις του διεθνούς περιβάλλοντος, ήταν και αυτές με τη σειρά τους πρόξενοι νέων προβλημάτων. Αφενός δεν είχαν συνέχεια, συνέπεια και ομοιομορφία αλλά μάλλον εντεινόνταν μετά από απειλητικές κρίσεις, όπως ο Κριμαϊκός πόλεμος, για να ατονήσουν σε περιόδους ύφεσης. Αφετέρου πρόβαλλαν δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα σ' ένα τελείως αλλότριο περιβάλλον και επέβαλλαν την εφαρμογή τους σε ένα ανεπαρκές βάθος χρόνου, ώστε να απορροφηθούν οι κραδασμοί και οι αντιστάσεις που προέρχονταν από την κοινωνική και ιδεολογική αδράνεια της Αυτοκρατορίας.

Υπογραμμίζω τις παραπάνω θέσεις, πιστεύοντας ότι η περίοδος στην οποία αναφέρομαι εμπεριέχει όλα τα στοιχεία της μεταβατικότητας και της αλλαγής εικόνας της ευρύτερης περιοχής των ευρωπαϊκών κτήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Δεν υπάρχει, λοιπόν, δυνατότητα να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα, αφού κάτι τέτοιο θα υποδήλωνε ερευνητική στασιμότητα. Όμως απ' όλη την προσπάθεια που αναλώθηκε για να μεταβληθεί η πορεία της Αυτοκρατορίας και με τη γνώση όσων ακολούθησαν, πιστοποιούνται ορισμένες θέσεις.

Κεντρικό σημείο των θέσεων, στο οποίο πρέπει να εγκύψουμε με περισσότερη προσοχή, προκειμένου να εντοπίσουμε τις αδυναμίες των μεταρρυθμίσεων, είναι η ίδια η συγκρότηση της τάξης των μεταρρυθμιστών. Μέσα από γενικευτικές (αν όχι και απλουστευτικές) διαδικασίες ομαδοποιούμε, πολλές φορές, τους μεταρρυθμιστές σ'

ένα ομοιογενές σύνολο (Men of the Tanzimat, Tanzimatilar), που κινούνταν προς την ίδια κατεύθυνση. Οπωσδήποτε, εντός του συνόλου των ανθρώπων που διαμόρφωναν τις μεταρρυθμίσεις ή συμμετείχαν στην υλοποίηση τους, υπήρχαν διαφοροποιούμενες τάσεις και απόψεις, τριβές, ανταγωνισμοί και διαφορετικές συλλήψεις της φύσης των προβλημάτων και των λύσεών τους. Στόχος όλων ήταν φυσικά η χάραξη μιας πορείας, με βάση τη δική τους γραμμή. Οι ανταγωνισμοί αυτοί είχαν πολυεπίπεδες συνέπειες, ενώ το ίδιο το απολυταρχικό πολιτικό πλαίσιο επέτρεπε στον σουλτάνο να εφαρμόζει τα δικά του εξισορροπητικά κριτήρια. Η παύση από το αξίωμά τους και η ανάκληση, στην Αρχή μερικών από τους σημαντικότερους εμπνευστές της μεταρρύθμισης επιβραδύνει αυτό το γεγονός. Από την άλλη πλευρά η άλλοτε οργανωμένη άλλοτε όχι αντιπολίτευση των «Παλαιοοθωμανών» ήταν εξαιρετικά επιβραδυντικός παράγοντας, που αναζητούσε τις λύσεις των πολλών προβλημάτων στην επάνοδο σε παραδοσιακές εξουσιαστικές μεθόδους, αφού βέβαια αυτές θα υφίσταντο τις αναγκαίες εκσυγχρονιστικές τροποποιήσεις και θα απαλλάσσονταν από τις αγκυλώσεις του παρελθόντος.

Τελικά, η όποια ισορροπία του παρελθόντος απωλέσθηκε. Το αρκετά σαφές (με όλες τις κατά καιρούς μεταλλάξεις του) πλαίσιο συμβίωσης Μουσουλμάνων και μη Μουσουλμάνων (Muslim - Gayri Muslim), ανατράπηκε. Στο πλαίσιο αυτό οι μεν Μουσουλμάνοι κυριαρχούσαν οι δε μη Μουσουλμάνοι επιβίωναν, αναζητώντας μέσα και ισορροπίες για την προώθηση των συμφερόντων τους. Από αυτή τη σαφή διάταξη το Tanzimat προχώρησε σε μια ανατροπή των σχέσεων εις βάρος και των δύο μερών. Οι μεν Μουσουλμάνοι στερήθηκαν της προηγούμενης κυριαρχίας τους, οι δε μη Μουσουλμάνοι, χωρίς ν' αποκτούν το πλήρως εξευρωπαϊσμένο αστικό καθεστώς, αισθάνονταν αλλά και υφίσταντο την ανασφάλεια ενός κράτους με νέους νόμους και διατάγματα και μιας εφαρμογής τους ιδιότυπα παραδοσιακής.

Για μια ακόμη φορά αποδεικνυόταν ότι η σύζευξη εθνικισμού-αστικοποίησης ήταν αδιάσπαστη και η διαλεκτική της ιστορικά αδήριτη εξέλιξη. Οι μεταρρυθμίσεις δε φαίνεται να αγνοούν το εμπόδιο. Και επιχείρησαν να υπερκεράσουν τον εθνικισμό με το συγκεκριμένο ιδεολόγημα του Οθωμανισμού. Η υπέρβαση ήταν εκ γενετής ουτοπική, διότι αγνοούσε μια συνθήκη, άνευ της οποίας ο αστικός μετασχηματισμός είναι ιδεολογικά ανεξέλεγκτος. Και εννοούμε, βέβαια, την παιδεία (στη στενή και ευρεία έννοια της).

Το Tanzimat εκκοσμίκευσε το πλαίσιο λειτουργίας των μιλλετ και δίχως καθόλου να εμποδίζει την εκπαιδευτική διαδικασία εντός αυτών, επέτρεψε τη σταδιακή μετα-

τροπή της σε φορέα εθνικισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι, όταν εγκαταλείπονται οι μεταρρυθμίσεις από τον Αβδουλχαμίτ, η δημόσια, δηλαδή η οθωμανική παιδεία, εκκοσμικεύεται εκτουρκιζόμενη και εκτουρκίζεται εκκοσμικευόμενη.

Εξ ορισμού, λοιπόν, η επίσημη οθωμανική παιδεία έπρεπε να γίνει τουρκική. Και τι σύμπτωση! Στον χώρο και κατά το έτος που γεννιέται ο Μουσταφά Κεμάλ, η λέξη μιλλέτ έχει πρακτικά πλέον πάρει το νόημα που έχει στη σημερινή τουρκική γλώσσα, δηλαδή έθνος, και στα σχολεία που θα φοιτήσει ο δημιουργός της Τουρκίας θα διδαχθεί αυτό ακριβώς: πώς και γιατί πρέπει να τη δημιουργήσει. Τα υπόλοιπα τα ανέλαβε ο εικοστός αιώνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

1. Salder P., *Exercices anglais, ou Cours de themes gradues pour servir de developpements aux regles de la Grammaire anglaise pratique*, Παρίσι 1841.
2. Σιώρος Α., *L'annee enfantine de Grammaire à l'usage des ecoles grecques...* = Πρακτική γραμματική της γαλλικής γλώσσας γαλλιστί και ελληνιστί κατ' ερωταπόκρισιν προς χρήσιν των Ελληνικών Σχολών αμφοτέρων των φύλων. εκδ. τυπογραφείο Ν. Γ Κεφαλίδης, Κωνσταντινούπολη 1889..
3. Λογοδοσία του συμβουλίου του εν Αδριανουπόλει Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου κατά το έκτον συλλογικόν έτος 1877 / Αναγνωσθείσα υπό του προέδρου Ιω. Εμ. Αλτιναλμάζη, Εκδ. Τύποις Θράκης Εν Κωνσταντινουπόλει 1878.
4. Καταστατικόν Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανουπόλεως, εκδ. Τύποις Ι. Ραζόν, Αδριανούπολις 1921.
5. Τα εγκαίνια του εν Αδριανουπόλει Ζαπτείου Παρθεναγωγείου τελεσθέντα τη 26 Οκτωβρίου 1885, εν Κωνσταντινουπόλει 1886.
6. Νικολαΐδης Δ., *Παράρτημα των Οθωμανικών κωδήκων. : Περιέχον ιδία πάντας τους νεωτέρους Νόμους και Κανονισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τας επί των προδημοσιευθέντων επελθούσας τροποποιήσεις και τον αλφαβητικόν καθ' ύλην πίνακα των τε προεκδοθέντων Οθωμαν. Κωδήκων και του παρόντος παραρτήματος αυτών*, εκδ. τυπογραφείο Αδελφών Νικολαΐδη, Κωνσταντινούπολη 1874. (ψηφιοποίηση anemi/lib βιβλιοθήκη φιλεκπαιδευτικού συλλόγου Αδριανουπόλεως).
7. ΥΠΕΞ, [http://inter.mfa.gov.tr/Yayinlar/ Chapter12/ottoman.htm](http://inter.mfa.gov.tr/Yayinlar/Chapter12/ottoman.htm)
8. Δημαράς Κ., *Έκθεσις περί εμπορίας, γεωργίας και βιομηχανίας εν τω νομώ Αδριανουπόλεως κατά το έτος 1911, Δελτίον του επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείου. Μέρος δεύτερον. Μελέται και εκθέσεις επί πλουτολογικών, γεωργικών, εμπορικών, βιομηχανικών, ναυτιλιακών, στατιστικών κλπ. θεμάτων (Γενική Διεύθυνσις Συμβατικών και Προξεν. Υποθέσεων)*, εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1912, Βιβλιοθήκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανουπόλεως <http://anemi.lib.uoc.gr>.

Β. ΜΕΛΕΤΕΣ

Ι. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

1. Αγγελετόπουλος Γ., *«Νεότερη ελληνική ιστορία και τουρκική ιστοριογραφία (1821-1922)»*, *Θέματα Τουρκίας*, Αθήνα 1999.
2. Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι. -1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
3. Ανωγειάτης – Πελέ Δ., *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993.
4. Αποστολίδης Μ., *«Το Σαμμακόβι και τα μεταλλεία του»*, *Θρακικά*, τόμ. Ιθ', (Αθήνα 1944).
5. Βακαλόπουλος Κ., *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980.
6. Βακαλόπουλος Κ., *Ο ενδιάμεσος ελληνικός κόσμος στο γεωπολιτικό χώρο των κυρίαρχων ιδεολογιών, κριτική προσέγγιση και απομυθοποίηση της ιστορικής διαδρομής των Νέων χωρών*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2006.
7. Βαλσαμίδης Π., *Ο Ελληνισμός της Αδριανούπολης από τα τέλη του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Κανονισμοί – Καταστατικά – Λογοδοσίες – Επίσημα Έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 2008.
8. Γκοβέσης Γ., *Πολιτική μεταρρύθμιση και τύπος στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της «Σαββατιαίας Επιθεωρήσεως» στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά την πρώτη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1878.*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών/ Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα 2002
9. Γόνης Δ., *Ιστορία των Ορθόδοξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001.
10. Δερτιλής Γ., *Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977.

11. Δρούγκα Κ., *Η ελληνική παιδεία στην Ανατολική Θράκη κατά την Οθωμανοκρατία (1352-1922). Η ιδεολογική λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2011.
12. Ελευθεριάδου Ν., *Τα προνόμια των Οικουμενικού Πατριαρχείου*, επανέκδοση, Κατερίνη 1999.
13. Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική διοίκηση και η εκπαίδευση του γένους, (Κείμενα - Πηγές 1830 - 1914)*, Θεσσαλονίκη 1998.
14. *Ιστορία του Ελληνικού έθνους, Νεώτερος ελληνισμός από το 1833 ως 1881*, τόμος ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.
15. Καραδήμου - Γερολύμπου Α., *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997.
16. Κιτρομηλίδης Π., *Η Γαλλική Επανάσταση και Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990.
17. Κοκολάκης Μ., «Μια αυτοκρατορία σε κρίση: Κρατική οργάνωση – παλαιοί θεσμοί – νέες προσαρμογές» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 3^{ος}, σ. 41-58.
18. Κονόρτας Π., *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, 17^{ος}- αρχές 20ού αιώνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998
19. Κονόρτας Π., «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19^{ος}- αρχές 20ού αιώνα)», στο *Θράκη Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις, «Επιστήμης Κοινωνία», Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000.
20. Κονόρτας Π., «Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία 1833-1876», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 4^{ος}, σ. 343-360.
21. Κονόρτας Π., *Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός*, ΕΙΕ, λήμμα «Μητρόπολη Αδριανουπόλεως», ανακτήθηκε στις 4. 12. 2017 <http://www.xanthi.ilsp.gr/thraki/history/his.asp?periochid=N0014>

22. Κούκος Μ, - Τσιακίρη Ε., *Η Προσφορά Θρακών Εκπαιδευτικών στα Γράμματα και στο Έθνος* εκδ. Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1997.
23. Κουτσούκος Β., *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2012.
24. Κωνσταντινίδης Γ., «Η εν Αδριανουπόλει Ελληνική Κοινότης», *Θρακικά*, τόμ. 19ος, Αθήνα 1944.
25. Λαμπουσιάδης Γ., «Οδοιπορικόν», *Θρακικά*, τόμ. 15^{ος}, Αθήνα 1941.
26. Μαμώνη Κ., *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922)*, *Ιστορία και Δράση*, Θεσσαλονίκη 1995.
27. Ματάλας Π., *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι Περιπέτειες μιας Σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
28. Μοσχόπουλος Ν., «Η ελληνική Θράκη», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού Γλωσσικού θησαυρού*, τόμ. ΙΕ', (Αθήνα 1948-1949).
29. Μπακιρτζής Ι., *Σκέψεις για την εφαρμογή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα Η περίπτωση της Θράκης*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2000.
30. Μπαλτά Ε., «Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα» σ. 245, όπως ανακτήθηκε από το <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/14058/1/440-1028-1-SM.pdf> (3. 12. 2017)
31. Μπελιά Ε., *Εκπαίδευση και Αλυτρωτική Πολιτική. Η Περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995.
32. Μπέτσας Ι., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνοθρόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων.*, διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 2003.
33. Παπαθανάση - Μουσιοπούλου Κ, *Ελληνικά προξενία στη Θράκη*, Αθήνα 1976.

34. Παπούλια Βασιλική, *Από τον αρχαίο στον νεότερο πολυμερισμό, τόμος Β, από τη θεοκρατική απολυταρχία στην εθνική κυριαρχία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.
35. Σπαθάρη - Μπεγλίτη Ε., *Ιστορική και κοινωνική λαογραφία Ανατολικής Θράκης*, Αθήνα 1997.
36. Σταματόπουλος Δ., *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια Ανάσυνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
37. Τσικαλουδάκη Μ., «Η Θράκη, Η διάσπαση της Οθωμανικής ενότητας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 4^{ος} τόμος, *Το ελληνικό κράτος 1833-1871, Η εθνική εστία και ο ελληνισμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, (επιμέλεια Β. Παναγιωτόπουλος), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 327-342.
38. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1992.
39. Τσουρής Ν., *Η ελληνοθρόδοξη εκπαιδευτική δραστηριότητα στο βιλαέτι Αδριανούπολης (19ος αιώνας)*, εκδ. Ζήτη, Αθήνα 2015.
40. Τσουρής Ν., *Η εκπαιδευτική δραστηριότητα των Ελλήνορθόδοξων στην Οθωμανοκατούμενη Θράκη, (1830-1870)* <https://www.pdeamth.gr/topikiistoria/download/pdf/13%20Tsouris.pdf>
41. Χολέβα Ε., *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως 1870-1912*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2015.
42. Ψάλτης Σ., *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου*, Αθήνα 1997.

II. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΕΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

43. Cordoliani A., «Υπολογισμός του χρόνου», *Ιστορία και Μέθοδοι της, τομ. Α' Γενικά προβλήματα*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη, Αθήνα 1979.
44. Deringil S., *Η καλά προστατευόμενη επικράτεια*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003.
45. Driault E., *Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών*, Μέρος πρώτο, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, Αθήνα 1997.
46. Dumont P., *Κεμάλ ο δημιουργός της νέας Τουρκίας*, μτφρ. Ιωσήφ Γρηγορίου Κασσεσιάν, Αθήνα 1998.
47. Finkel C., *Οθωμανική Αυτοκρατορία, (1300-1923)*, Αθήνα 2007.
48. Gellner E., *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992
49. Inalcik H. και Quataert D. (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τομ. 2^{ος} (1600-1914)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.
50. Inalcik H., *Οθωμανική Αυτοκρατορία, Κλασική εποχή 1300-1600*, μτφρ. Μ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια Αθήνα 1995.
51. Jelavich B., *Ιστορία των Βαλκανίων 18ος- 19ος αιώνας*, τ. 1, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006.
52. Lewis B., *Τι πήγε στραβά; Δυτική επιρροή και μεσανατολική αντίδραση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002.
53. Lewis B., *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τόμος 1^{ος}, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001.
54. Miller O., *Η Τουρκία καταρρέουσα, Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από του έτους 1801 μέχρι του 1913*, μτφρ. Σπυρ. Λάμπρου (φωτ. ανατ. Αθήνα 1994).
55. Ortayli I., *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας*, μτφρ. Κατερίνα Στάθη, επιμέλεια - σχολιασμός Στεφ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.

56. Poulton H., «*Ημίψηλο, γκρίζος λύκος και ημισέληνος. Ο Τουρκικός εθνικισμός και η δημοκρατία της Τουρκίας*», μτφρ. Εύα Πέππα, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
57. Quataert D., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία, Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
58. Roux J-P, *Η ιστορία των Τούρκων, 2000 χρόνια από τον Ειρηνικό ως τη Μεσόγειο*, μτφρ. Μαρία Σμυρνιώτη, Αθήνα 1998.
59. Wheatcroft, A., *Οι Οθωμανοί*, μτφρ. Χριστιάννα Σακελλαροπούλου, Αθήνα 1994.
60. Zürcher E., *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

III. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

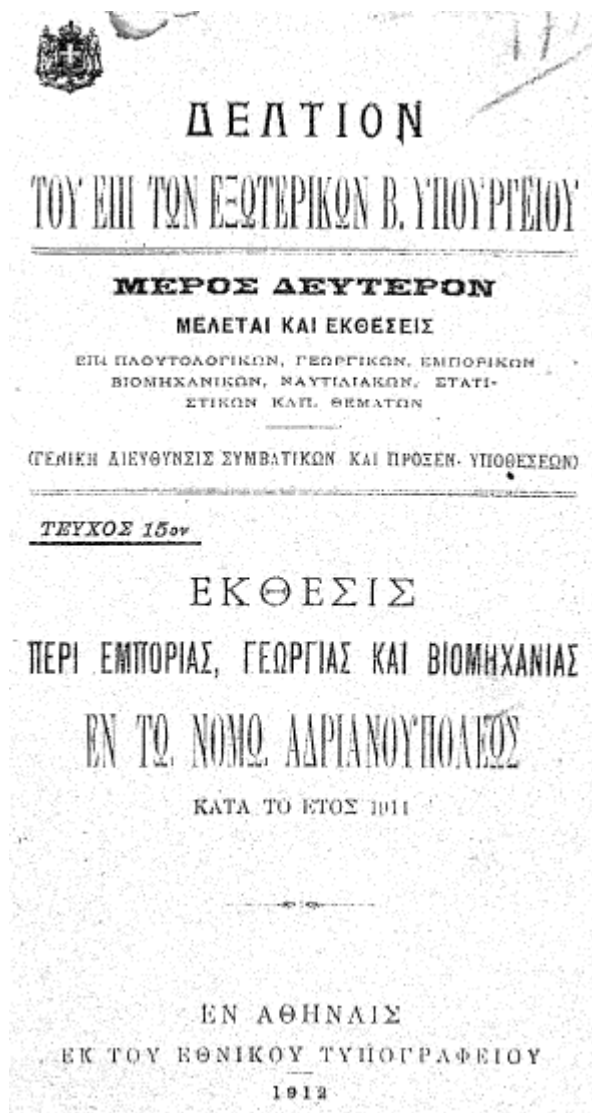
61. Ahmad F., *The making of modern Turkey*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998.
62. Akyildiz A., *Osmanli merkez teskilatinda reform (1836-1856)*, Istanbul 1993.
63. Ambrosio T., «Ottoman 'Hegemonic control' in the Balkans, Application of David Laitin's theory of ethnic cleavage formation to Bosnia-Herzegovina», Πανεπιστήμιο της Βιρτζίνια, Απρίλιος 1997, (από το διαδίκτυο).
64. Davison R., *Osmanli Imparatorlugunda reform, 1856-1876*, τόμ. 1^{ος}, μτφρ. Osman Akmhay, Κωνσταντινούπολη 1997.
65. Faroqhi S., «Crisis and change, 1590-1699», *An economic and social history of the Ottoman Empire*, τομ. 2^{ος} (1600-1914), Cambridge 1997.
66. Goodwin J., *Lords of the Horizons - A History of the Ottoman Empire*, Νέα Υόρκη 1999.
67. Hill C., *Reformation to Industrial Revolution*, Λονδίνο 1983.

68. Inalcik H., «Application of the Tanzimat and its Social Effects», του ίδιου, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.
69. Inalcik H., *Tanzimat ve Bulgar meselesi*, Κωνσταντινούπολη 1992.
70. Inalcik H., «Decision making in the Ottoman State», *Essays in Ottoman History*, Κωνσταντινούπολη 1998.
71. Kocoglu A., «'The Name of the Ciftlik': World-System Theory and Ottoman History», <http://wwwtransportation.eng.ohiostate.edu/association/ayse/>
72. Mc Carthy J., *The Ottoman Turks*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1997.
73. Panayotopoulos A., «On the economic activities on the Anatolian Greeks: Mid 19th Century to early 20th», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 4^{ος}, Αθήνα 1983.
74. Redhouse, *Yeni Turkge-Ingilizce Sozluk*, 8^η έκδοση, Κωνσταντινούπολη 1986.
75. Schacht J., *An introduction to Islamic Law*, Οξφόρδη 1984.
76. Shaw S. & Shaw E., *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, τομ. 2^{ος} *Reform, Revolution, and Republic, The Rise of Modern Turkey*, Cambridge 1985.
77. Sonyel S., *Minorities and the destruction of the Ottoman Empire*, Άγκυρα 1993.
78. Wallerstein I., «The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research, στο *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, εκδότες: Osman Okyar - Halil Inalcik, Άγκυρα 1977.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα 1

Κ. Δημαράς, Ἐκθεσις περί ἐμπορίας, γεωργίας καί βιομηχανίας ἐν τῷ νομῷ Ἀδριανουπόλεως κατά τό ἔτος 1911, Δελτίον τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Β(ασιλικοῦ) Ὑπουργείου. Μέρος δεύτερον. Μελέται καί ἐκθέσεις ἐπὶ πλουτολογικῶν, γεωργικῶν, ἐμπορικῶν, βιομηχανικῶν, ναυτιλιακῶν, στατιστικῶν κλπ. θεμάτων (Γενική Διεύθυνσις Συμβατικῶν καί Προξενικῶν Ὑποθέσεων), ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1912, Βιβλιοθήκη Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Ἀδριανουπόλεως <http://anemi.lib.uoc.gr>

Κατάλογος γεωργικών προϊόντων από το βιλαέτι της Αδριανούπολης

	Έκατόλιτρα	Άξία εις λίρας
Σίτος.....	1,998,743	1,420,981
Κριθή	1,178,998	490,914
Βρώμη.....	766,268	197,746
Σίκαλις.....	363,903	190,139
Άγριόσιτος (ζέα).....	460,393	106,876
Κεγχρίον	24,131	9,435
Άραβόσιτος.....	859,348	380,660
Bourchak (Ρόδη)	31,478	15,581
	5,683,262	2,782,341

Παράρτημα 2

Δημαράς, ό. π., Απόσπασμα του κειμένου για τις συγκοινωνίες στη Θράκη, σ. 7

Μακεδονίας και Βουλγαρίας και ρέων μεταξύ των όρίων της Ροδόπης και του Αίμου, διέρχεται διά Φιλιππουπόλεως, δεχόμενος δε το ύδωρ πολλών ποταμίσκων εισέρχεται παρά το Μουσταφά Πασσά εις το Τουρκικόν έδαφος, διέρχεται παρά την 'Αδριανούπολιν ένθα συμβάλλει μετά των δύο έτέρων ποταμών του Τόνσου και του 'Αρδα και ακολουθών την πρὸς Νότον διεύθυνσιν δέχεται τὰ ύδατα του παρποτάμιου 'Εργίνου και επέδδλκει εις τον κόλπον της Αίνου έν τῷ Αίγαίῳ, σχηματίζων πολὺ πρὸ των έκβολών αὐτοῦ έκτεταμένα και διάδρατα ἔλη. Ἄλλοτε πρὸ της κατασκευῆς του σιδηροδρόμου μέσα μέρος του εξαγωγικοῦ έμπορίου ενεργεῖτο διά του 'Εβρου. Πρὸ 40 ἐτών ίσχυόντα κλοάκια των νήσων κατέπλεον μέχρις 'Αδριανουπόλεως. Πρὸ της κατασκευῆς των ανατολικῶν σιδηροδρόμων διά των σχεδίων του 'Εβρου εξοπηρετῆτο μέσα μέρος της έμπορικῆς κινήσεως και μεγάλοι ποσότητες δημητριακῶν καρπῶν μεταφέροντο δι' αὐτῶν μέχρι της Αίνου ὅθεν ἐξήγοντο εις Εὐρώπην. Ὑπῆρξεν έποχή καθ' ἣν τον 'Εβρον διέσχίζον 5—6 χιλιάδ. μικρῶν ἀκατίων μεταγωγικῶν προϊόντων. Σήμερον μετά την κατασκευὴν του σιδηροδρόμου τὰ πράγματα ἤλλαξαν, τὸ εξαγωγικὸν έμπόριον ενεργεῖται ὅλον σχεδὸν διά των ὁδῶν και του σιδηροδρόμου, δι' οὗ τὰ έμπορεύματα μεταφέρονται εις τον λιμένα του Δεδεαγάτς, ὅθεν ἐξάγονται εις τον λοιπον κόσμον, διά δὲ του 'Εβρου διενεργεῖται μόνον ἡ μεταφορὰ της πρὸς θέρμανσιν ξυλείας.

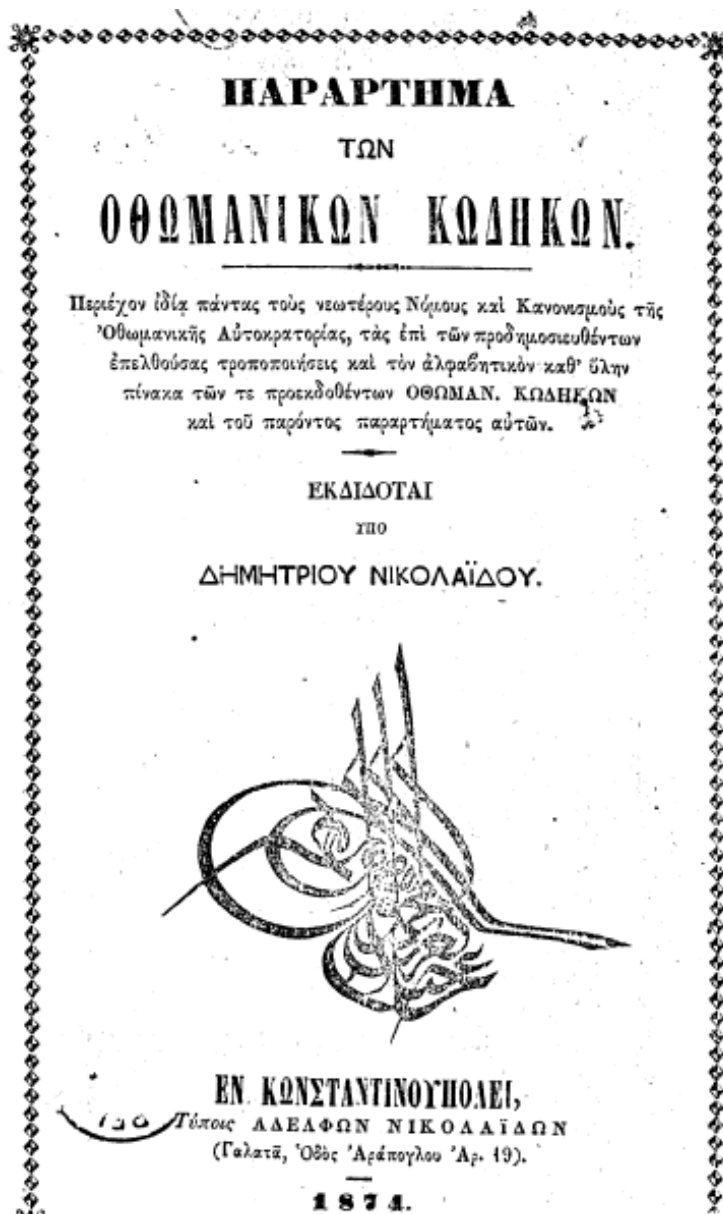
Πλὴν του ὅπου μνημονευθέντος ποταμοῦ του 'Εβρου το Βιλαέτιον 'Αδριανουπόλεως διασχίζουσιν έν μέρει και ἄλλοι τινές ποταμοί, ὧν οἱ σπουδαιότεροι εἰσιν ὁ Τόνσος και ὁ 'Αρδας, ἐκπηγάζοντες ὁ μὲν ἐκ του Αίμου ὁ δὲ ἐκ της Ροδόπης και συμβάλλοντες ἀμφοτέρωι μετά του 'Εβρου παρά την 'Αδριανούπολιν και ὁ 'Εργίνης ἢ 'Αγριάνης (τουρκ. 'Εργεν), ὅστις πηγάζειν ἐκ του μικροῦ Αίμου παρά την Βιζόνν συμβάλλει και αὐτὸς μετά του 'Εβρου βορρειαῶς των Ὑφάλων. Οἱ ποταμοί οὗτοι πολλάκις ἔνεκα της έκτάκτου πολυμορφίας προξενοῦσι καταστραπτικὰς πλημμύρας, ὥς ἀτυχῶς δὲν κατέρηθωσι μέχρι τοῦδε ν' ἀποσοδήσῃ σόντονος κυβερνητικὴ μέριμνα. Οἷτοι κατὰ τὸ παρελθόν έτος πλημμύρα ἐνσκήψασα έν μεγάλῃ 'Ισωνίῳ ἐπῆνεγκε μετὰ-ίας καταστροφάς.

Ἡμῶν έν τῷ νομῷ 'Αδριανουπόλεως υπάρχουν ἡ Σταντωρίς (Γάλα) κειμένη πλησίον του 'Εβρου μεταξύ της Αίνου και των Ὑφάλων και ἡ Βαστανίς λίμνη ἢ λιμνοθάλασσα έν τῷ διαμερίσματι Ξάνθης συγκοινωνοῦσα μετά της θαλάσσης παρά την πόλιν του Πόρτο Λέγο. Έν τῇ λίμνῃ ταύτῃ ἀλιεύονται πολλοὶ ἰχθύες ὧν γίνεται ἰκανὸν εξαγωγικὸν έμπόριον.

Τὸ Βιλαέτιον της 'Αδριανουπόλεως εξοπηρετῆται σπόδαιῶς κατὰ την συγκοινωνίαν διά των σιδηροδρόμων. Ἡ λειτουργία της γραμμῆς

Παράρτημα 3

Νικολαΐδης Δ., Παράρτημα τῶν Ὄθωμανικῶν κωδίκων: Περιέχον ἰδίᾳ πάντας τοὺς νεωτέρους Νόμους καὶ Κανονισμοὺς τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὰς ἐπὶ τῶν προδημοσιευθέντων ἐπελθούσας τροποποιήσεις καὶ τὸν ἀλφαβητικὸν καθ' ὕλην πίνακα τῶν τε προεκδοθέντων Ὄθωμαν(ικῶν) Κωδίκων καὶ τοῦ παρόντος παραρτήματος αὐτῶν. ἐκδ. Τυπογραφεῖο Ἀδελφῶν Νικολαΐδη, Κωνσταντινούπολη 1874. (ψηφιοποίηση anemi/lib βιβλιοθήκη φιλεκπαιδευτικῆς συλλόγου Ἀδριανουπόλεως)

ΤΙΤΛΟΣ Γ'.

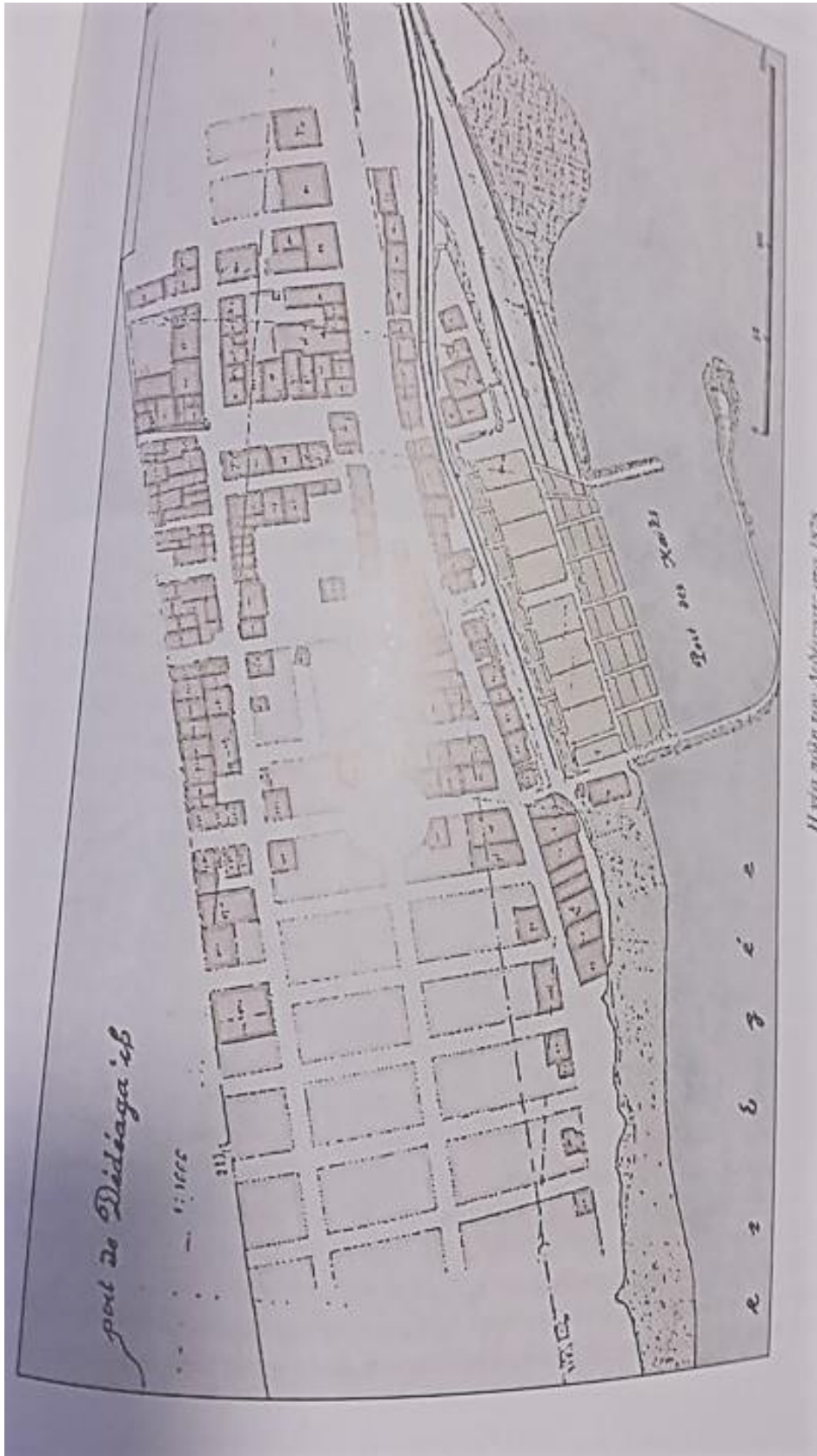
*Περὶ πωλήσεως τῶν προϊόντων τῶν καπνοφυτειῶν καὶ
περὶ τέλους διαπυλίου (μουρουριγέ.)*

Ἄρθρ. 17. Οἱ τε γεωργοὶ καὶ ἔμποροι δύνανται νὰ πωλῶσι καὶ διαπραγματεύωνται κατὰ βούλησιν τὰ καπνά των· ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ ζυγίζωσι καὶ παραδίδωσιν αὐτὰ εἰς τοὺς ἀγοραστὰς, εἰμὴ μόνον ἐν γνώσει καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῶν Διευθύνσεων τῶν ἐμμέσων φόρων, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 15 τοῦ παρόντος κανονισμοῦ.

Ἐάν ὁ ἀγοραστὴς δηλώσῃ ὅτι ἠγόρασε τὰ καπνά ἐπὶ σκοπῷ ἐξαγωγῆς, ὀφείλει νὰ ἐπιδώσῃ, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 32 τοῦ παρόντος κανονισμοῦ, ἔγγραφον δήλωσιν ἵνα ἐναποθηκεύσῃ τὰ καπνά του· ἄλλως ὑποχρεοῦται νὰ προπληρώσῃ, εἰς καθαρὸν νόμισμα, τὸ ὀρισμένον διαπύλιον τέλος (μουρουριγέ) τῶν τριῶν γροτίων τὴν ὁκτὴν καθ' ἡν στιγμὴν παραλαμβάνει τὰ καπνά, ἀπέναντι ἀποδείξεως μουρουριγέ (τεσκερέ).

Παράρτημα 4

Χάρτης της Αλεξανδρούπολης το 1878 και τα σχέδια του σιδηροδρόμου

GRANARIES AT DEDE AGHATCH

This sketch is merely to illustrate the New Side Vision, according to Scripture.

1975

2) Oxygen

Παράρτημα 5

Παρατίθενται, ενδεικτικά, αποσπάσματα από δύο ξενόγλωσσα συγγράμματα προς εκπαίδευση των μαθητών

i) P. Salder, *Exercices anglais, ou Cours de themes gradues pour servir de developpements aux regles de la Grammaire anglaise pratique*, Paris 1841.

COURS

DE

THÈMES GRADUÉS.

THÈME I.

ARTICLE INDÉFINI. (*Grammaire*, page 15.)

L'article indéfini, qui en anglais est *AN*, sert à indiquer *un* objet de l'espèce, mais sans le particulariser.

Cet article répond à *un* et *une* en français; il ne change pas pour s'accorder en genre avec le nom; mais devant une consonne, un *y*, ou une *h* aspirée (1), il se change en *A*.

Ex. *An officer*, un officier. *A soldier*, un militaire.
A hero, un héros. *A year*, une année.

N. B. Bien que l'article *AN* ou *A* réponde à *un* et *une*, il ne faut pas s'en servir pour indiquer un seul objet de l'espèce *par rapport au nombre* : dans ce dernier cas, il faudra employer l'adjectif numérique *ONE*.

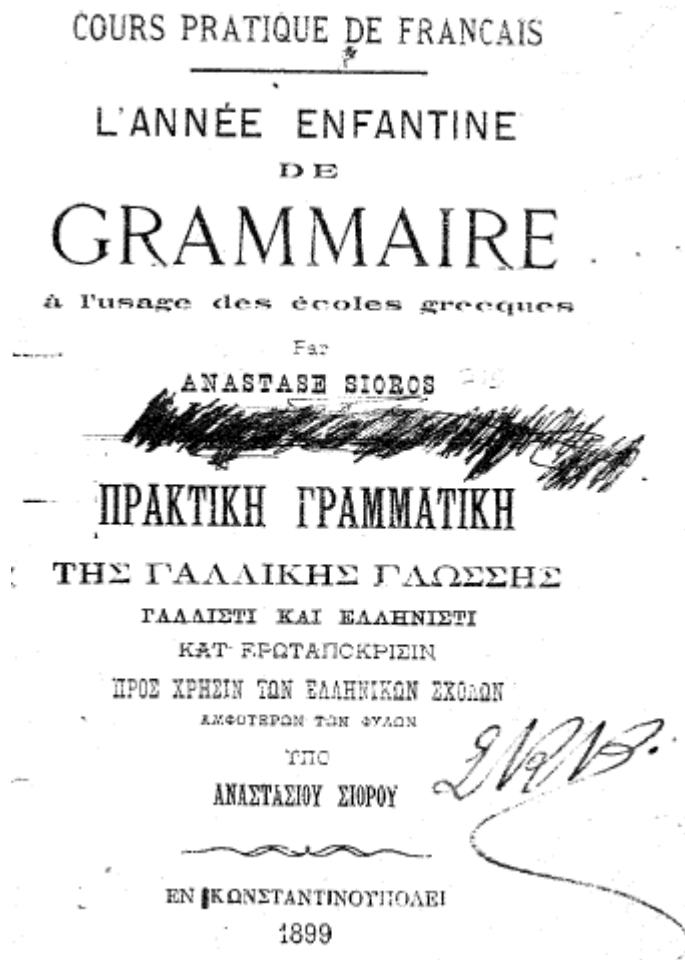
Ex. Il a vendu *un* de ses chevaux, *he has sold one of his horses*.

J' ai reçu une lettre d' (2) un ami qui demeure
I have received letter from friend who lives

(1) *H* est presque toujours aspirée en anglais : elle n'est muette que dans les mots *hair*, *héritier*; *honour*, honneur; *honest*, honnête; *herb*, herbe; *hospital*, hôpital; *hour*, heure; *humour*, humeur; *humble*, humble, et leurs dérivés.

(2) Lorsque la préposition *de* indique séparation ou point de départ, on la rend par *from*.

ii) Σιόρος Α., L'annee enfantine de Grammaire a l'usage des ecoles grecques... =
 Πρακτική γραμματική τῆς γαλλικῆς γλώσσης γαλλιστί καί ἑλληνιστί κατ'
 ἐρωταπόκρισιν πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Ἐκδ.
 Τυπογραφεῖο Ν. Γ. Κεφαλίδης, Κωνσταντινούπολη 1889

FORMATION DU PLURIEL
 DANS LES NOMS.

Comment forme-t-on le plu-
 riel dans les noms?

On forme le pluriel
 dans les noms en ajou-
 tant une/s/au singulier.

Exemples :

le père, les pères,
 la mère, les mères.
 le livre, les livres.

ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ
 ΠΛΗΘΥΝ ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Πῶς σχηματίζεται ὁ πλθ-
 θυντικός τῶν ὀνομάτων;

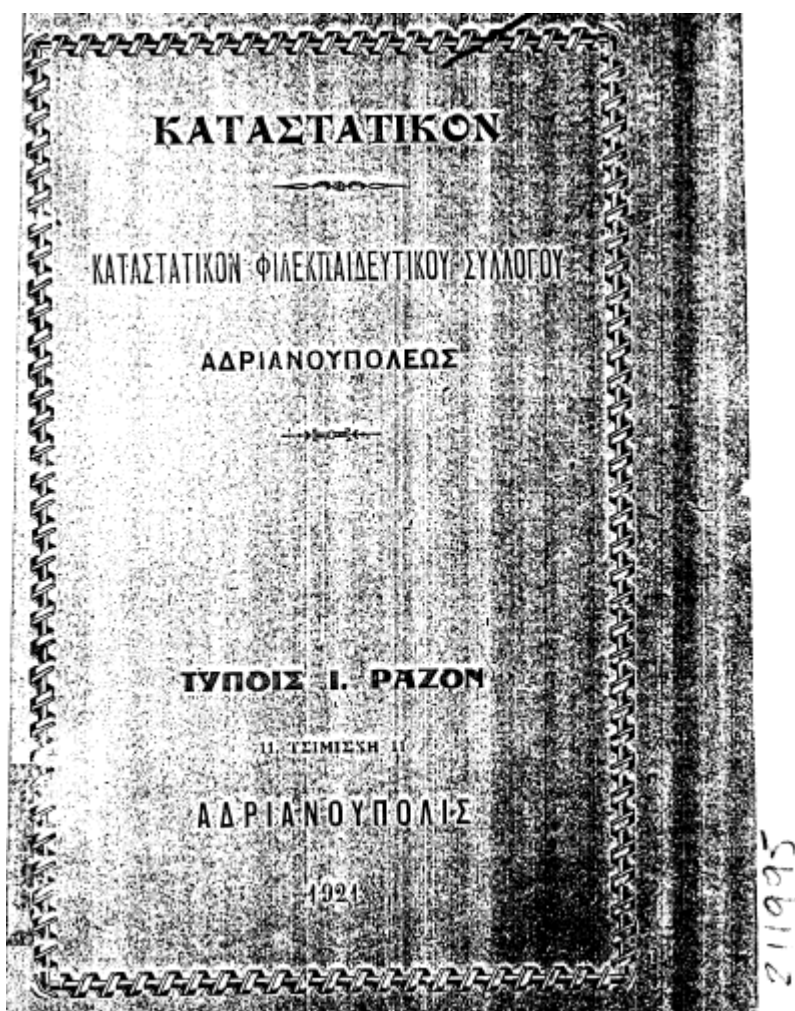
Ὁ πληθυντικός τῶν ὀ-
 νομάτων σχηματίζεται τῇ
 προσθήκῃ ἑνὸς (s) εἰς τὸν
 ἑνικό.

Παραδείγματα.

ὁ πατήρ, οἱ πατέρες
 ἡ μήτηρ, αἱ μητέρες
 τὸ βιβλίον, τὰ βιβλία.

Παράρτημα 6

Καταστατικόν Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Ἀδριανουπόλεως, ἐκδ. Τύποις Ἰ. Ραζόν, Ἀδριανούπολις 1921.

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Σύστασις καὶ σκοπὸς τοῦ Συλλόγου

Ἀρθ. 1ον. Ὁ ἐν Ἀδριανουπόλει Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος ἰδρυθεὶς τὸ 1872, ἐπανιδρύεται σήμερον ὡς Σωματεῖον ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ.

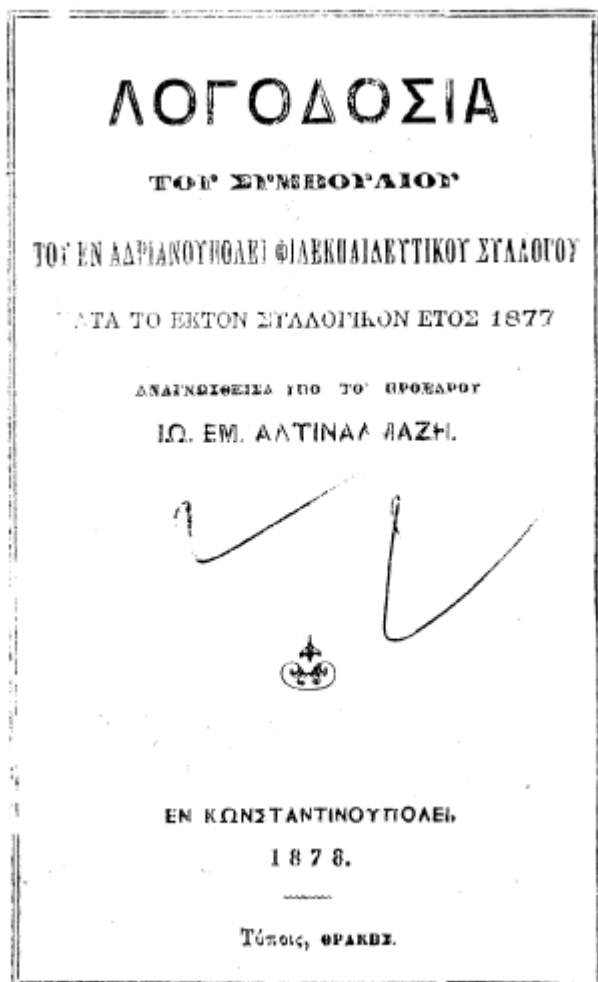
Ἀρθ. 2ον. Ἐδρα τοῦ Σωματείου ὁρίζεται ἡ Ἀδριανούπολις.

Ἀρθ. 3ον. Σκοπὸς τοῦ Σωματείου εἶναι ἡ ἐποστήριξις τῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ ἡ ἐν ἀναγνώσεως, διδασκαλίας, ἀναστροφῆς καὶ ἀθρόων διασκέδασεων διανοητικῇ καὶ ἠθικῇ ἀνάπτυξιν καὶ ψυχαγωγίᾳ τῶν μελῶν αὐτοῦ. Τὸ Σωματεῖον ἔχει σφραγίδα φέρουσαν ἐν μέσῳ βιβλίον ἀνεωγμένον καὶ περικτεμενμένον μὲ κλάδους δάφνης καὶ ἐλαίας μετ' ἐπιγραφῆς «Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος ἐν Ἀδρ)πόλει». Εἶναι δὲ δύο αἱ σφραγίδες αὗται, ὧν ἡ μὲν μία εὐρίσκεται παρὰ τῷ γραμματεῖ, ἡ δὲ ἑτέρα παρὰ τῷ ταμίᾳ.

Ἐχει δὲ πρὸς τούτους καὶ ἰδιαιτέραν σημαίαν.

Παράρτημα 7

Λογοδοσία τοῦ συμβουλίου τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου
κατὰ το ἕκτον συλλογικόν ἔτος 1877 / Ἀναγνωσθεῖσα ὑπὸ τοῦ προέδρου Ἰω. Ἐμ.
Ἀλτιναλμάζη. Ἐκδ. Τύποις Θράκης Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1878

Τὸ Συμβούλιον ἐν τῇ πρώτῃ αὐτοῦ Συνεδριάσει ἐπελάβετο τοῦ τῆς ἐκπαιδεύσεως ζητήματος· ἀπεφάσισε νὰ ληφθῶσι πληροφορίες περὶ τῆς καταστάσεως τῆς παιδείας ἐν γένει ἐκ τῶν πέριξ ἐπαρχιῶν τῆς Ἀδριπόλεως, καὶ σταλῶσιν αὐταὶ πρὸς διαφόρους Συλλόγους, ἵνα ὧσιν ἐν γνώσει περὶ τῆς καταστάσεως αὐτῆς καὶ τοῦ ἐν Θράκῃ Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοιαῦται μὲν ἐλήφθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀκριβεῖς, ἀλλὰ χρῆσις αὐτῶν δὲν ἐγένετο, ἕνεκα τῆς ἀκαίρου διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμβουλίου.

Ἐν τούτοις ἡ σύστασις τῶν παρ' ἡμῖν Νηπιαγωγείων εἶναι τρανὴ ἀπόδειξις τῆς πρὸς τὰ πρόσω πορείας τοῦ ἡμετέρου Συλλόγου καὶ ἡ μὲν

τοῦ πρώτου Νηπιαγωγείου σύστασις ὀφείλεται εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ προκατόχου Συμβουλίου, ὅπερ ἀόκνως ἐργασθὲν καὶ ἐλθὼν εἰς συνενόησιν τοῦτο μὲν μετὰ τοῦ ἐν Κων)πόλει Θρακικοῦ Συλλόγου ὑποσχεθέντος εὐγενῶς πάνυ τριακοντάλιρον ἐτησίαν συνδρομὴν, τοῦτο δὲ μετὰ τοῦ παρ' ἡμῖν σωματείου τῆς Ἀδελφότητος «Ἀγάπη» ἀναλαβούσης πάνυ φιλοτίμως τὸ ἐνοίκιον τοῦ διὰ Νηπιαγωγεῖον χρησιμεύσαντος οἰκήματος, προέβη εἰς τὴν πρόσκλησιν Νηπιαγωγοῦ, ὅπερ ἐπραγματοποιήθη εὐθὺς ἅμα τὸ ἥδη ὑφιστάμενον Συμβούλιον ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα αὐτοῦ· ἀφικομένης δὲ τῆς παρὰ τοῦ Θρακικοῦ Συλλόγου ἀποστολείσης Νηπιαγωγοῦ Κυρίας Μ. Γαλάτη τὴν 6ην Φεβρουαρίου τοῦ παρελθόντος ἔτους ἐγένοντο δημοτελέστατα ἐν μέσῳ συρροῆς πλήθους ἀμφοτέρων τῶν φύλων τὰ ἐγκαίνια τοῦ Νηπιαγωγείου εὐλογήσαντος τοῦ Πανιερωτάτου Ἀγίου Ἀδριπόλεως, τὴν δ' ἐπιοῦσαν αἱ ἐνάρξεις τῶν μαθημάτων. Τὸ Συμβούλιον βλέπον, ὅτι ὥς ἐκ τῆς μεγάλης συρροῆς τῶν νηπίων ἦτο ἀδύνατον δι' ἐνὸς Νηπιαγωγείου νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ κοινοῦ, ἐπιθυμούντων πάντων τῶν γονέων νὰ εἰσαγάγωσι τὰ νήπιά των εἰς τοιοῦτου εἵδους ἐκπαιδευτήρια, καὶ ἐνθαρρυνόμενον ἐκ τῆς ἠθικῆς καὶ ὕλικῆς ὑποστηρίξεως τῶν τε Μελῶν τοῦ Συλλόγου καὶ παντὸς φιλομούσου, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὴν εὐγενῇ ὑποστήριξιν τοῦ

ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῶν Ἑλλ. γραμμάτων Συλλόγου, ἀναλαβόντος πάνυ γενναίως τὴν μισθοδοσίαν μιᾶς Νηπιαγωγοῦ, προέβη θαρραλέως καὶ εἰς τὴν τοῦ δευτέρου Νηπιαγωγείου σύστασιν· ἀφικομένης τῆς παρὰ τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλλ. γραμμάτων Συλλόγου ἀποσταλείσης Νηπιαγωγοῦ Κυρίας Ἑλ. Θεάφης τὴν 20ην Μαρτίου τοῦ παρελθόντος ἔτους, ἐτελέσθησαν καὶ τοῦτου τὰ ἐγκαίνια ἐπίσης δημοτελέστατα. Εἰς τὴν σύστασιν τοῦ δευτέρου τοῦτου Νηπιαγωγείου ὀφειλομένον νὰ ὁμολογήσωμεν χάριτας εἰς τὸν Ἀξιότιμον Κύριον Ν. Γεννάδην Πρόξενον τῆς Ἑλλάδος ἐνεργήσαντα μετ' ἐξειδικασμένης φιλοπατρίας· περιττὸν νὰ ἐπαναληφθῶσιν ὅσα ἤδη ἐλέχθησαν ἐν τε τοῖς ἐγκαινίοις καὶ ἐν δημοσίαις διαλέξεσιν ἐν τῷ Συλλόγῳ περὶ τῶν ἀδιαφιλονεικῶν ὀφελειῶν τῶν προκαταρκτικῶν τούτων ἐκπαιδευτηρίων τοῦτο ἄλλως τε ἀπεδείχθη τρανῶς, καὶ εἶναι γνωστὸν τοῖς πᾶσιν ἐκ τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα Ἰούνιον γενομένων ἐξετάσεων ἀμφοτέρων τῶν Νηπιαγωγείων. Τῆς Νηπιαγωγοῦ δὲ Κυρίας Ἑλ. Θεάφης μὴ θελησάσης νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Ἀδρι]πολιν καὶ ἀναλάβῃ καὶ διὰ τὸ τρέχον ἔτος τὰ καθήκοντα τῆς Νηπιαγωγοῦ, ὁ Σύλλογος Ἀθηνῶν ἀπέστειλεν ἀντ' αὐτῆς τὴν Κυρίαν Βασ. Μπάκουλη, ἥτις κατὰ τὰ τέλη 86οῦ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἀφικομένη ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ Νηπιαγωγείου.

Παράρτημα 8

Τά ἐγκαίνια τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει Ζαππείου Παρθεναγωγείου τελεσθέντα τῇ 26
Ὀκτωβρίου 1885. ἐν Κωνσταντινουπόλει 1886.

ΤΑ
ΕΓΚΑΙΝΙΑ
ΤΟΥ
ΕΝ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΕΙ
ΖΑΠΠΕΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ

ΤΕΛΕΣΘΕΝΤΑ
τῇ 26 Ὀκτωβρίου 1885.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

1886.

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΟΥ

ΤΗΣ

ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ

κ. Β. ΣΥΡΑΚΙΩΤΟΥ.

Κατόπιν τῶν γλαφυρῶν καὶ ἐμβριθῶν λόγων τῆς ἡμετέρας Σεβασμιότητος, ἤθελεν εἶσθαι τόλμημα, καὶ τόλμημα μέγα, σεβάζομιν ἱεράρχα καὶ λοιπὸν φιλόμουσον ἀκροατήριον, δι' ἐμὲ τὸν ἄδελφόν καὶ ὅλως ἄπειρον εἰς τὸ ἐκφωνεῖν λόγους νὰ παρουσιάσθῃ ἐνώπιον ὑμῶν καὶ ὁμιλήσω, ἐάν δέν μοι ἐπεβάλλετο τὸ καθήκον, ὡς ἀντιπροσώπῳ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλεκπαιδευτικῆς καὶ Φιλανθρωπικῆς Ἀδελφότητος, ἵνα ἐκφράσω τὴν χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν αὐτῆς ἐπὶ τῷ αἰσίῳ καὶ χαρμοσύνῳ τούτῳ γεγονότι τῆς ἀνεγέρσεως καὶ ἐγκαινιάσεως ἐν Ἀδριανουπόλει τοῦ ἱεροῦ τούτου καθιδρύματος.

Ἡ ἡμετέρα Ἀδελφότης, ἥς ἐλάχιστον ἀποτελῶ μέλος, ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς οὐδένα ἄλλον σκοπὸν ἐπεδίωξεν ἢ τὴν προαγωγὴν εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν πρόσδον τοῦ ἡμετέρου ἔθνους διὰ τῆς διαδόσεως τῶν φώτων καὶ τῆς παιδείας. Τὴν ἐκπολιτιστικὴν ταύτην ιδέαν μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας ἀκολουθοῦσα καὶ ἄνευ ταύτης οὐδὲν δυνάμενον νὰ γείνη φρονούσα, ἤρχισε τὰ ἔργα αὐτῆς ἡρέμα καὶ κατ' ὀλίγον, τῇ συνεργασίᾳ πάντοτε τῶν ὁμογενῶν κοινοτήτων, χορηγοῦσα τὴν ἀρωγὴν αὐτῆς κατὰ τὸ ἐνὸν ἐκεῖ, ἐνθα παρίσταται ἀνάγκη. Οὕτω πράττουσα ἡ ἡμετέρα Ἀδελφότης πέποιθεν ὅτι ἀνταποκρίνεται κατὰ γράμμα εἰς τὰς χρηστὰς καὶ φιλομούσους προθέσεις τῆς Α. Μεγαλειότητος τοῦ φιλολόγου ἡμῶν ἀνακτος Σουλτάν Ἀβδούλ Χαμητ τοῦ Β', ὅστις ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναρρήσεως αὐτοῦ, πρώτιστον καὶ κύριον

μέλημα ἡγήσατο τὴν διὰ τῶν γραμμάτων καὶ τῆς παιδείας εἰς τὸν πολιτισμὸν προαγωγὴν τῶν διαφόρων, ἔθνων τῶν ὑπὸ τὸ σκῆπτρον αὐτοῦ ἄνευ διακρίσεως φυλῆς ἢ θρησκευματος βιούντων. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὅθεν βλέπει τις τὴν εὐγενὴ ἀμιλλαν ἣτις ἀνεπτύχθη μετὰ τῶν φυλῶν τούτων, τῆς ἀπερχάντου ταύτης αὐτοκρατορίας, ἀμιλλωμένων ποῖα τῆς ἄλλης νὰ προπορευθῇ ἐν τῇ εὐγενεί καὶ ἐκπολιτιστικῇ ταύτῃ σταδιοδρομίᾳ, καὶ οἰκτιρουσῶν ἐκείνας, αἵτινες δι' ἄλλων μύσων ἀντιστρατευομένων ὅλως τῷ πολιτισμῷ καὶ τῇ ἀνθρωπότητι ζητοῦσι νὰ ἐπιβληθῶσι καὶ δεσποζώσιν. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης, λέγω, παρατηρεῖ τις ἐν τε τῇ πρωτεύουσῃ καὶ ἄλλαχθοῦ, ἀνεγείρομενα μεγαλοπρεπῆ τεμένη τῶν Μουσῶν, φυτωρία προωρισμένα διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν ἀμροτέρων τῶν φύλων.

Τῆς ἐκπολιτιστικῆς ταύτης ὠθήσεως, κυρίαι καὶ κύριοι, τῆς εὐγενῶς δοθείσης ὑπὸ τοῦ γαληνοτάτου ἡμῶν ἀνακτος, δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπερέβῃ καὶ τὸ ἡμέτερον πολυπαθὲς ἀλλὰ γενναῖον ἔθνος καὶ ἰδοῦ Κωνσταντῖνος ὁ Ζάππας, ὁ μέγας τοῦ ἡμετέρου ἔθνους εὐεργέτης, ὁ γόνος οὗτος τῆς εὐκύνδρου ἐκείνης χώρας τῆς γεννησάσης καὶ ἀναθρεψάσης τοὺς Ῥιζάρους, τοὺς Καπλάνους, τοὺς Ζωσιμάδας καὶ ὁρμαθὸν ἄλλων μεγάλων ἀνδρῶν, Κωνσταντῖνος ὁ Ζάππας, λέγω, ἅμα ἀποπερατωθέντος τοῦ μεγαλοπρεποῦς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζαππείου κατιδὼν τὴν ἀνάγκην ἀνεγέρσεως καὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ φυτωρίου προωρισμένου ἵνα μορφώσῃ χρηστὰς γυναῖκας, ἐναρέτους συζύγους, περιδόξους μητέρας, ἀνταξίας τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν καταγωγῆς, ἰδίᾳ δαπάνῃ ἀνέλαβε τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ἱεροῦ τούτου ταιμένους τῶν Μουσῶν, οὗτινος τὰ ἐγκαίνια τελοῦντες σήμερον, λογιζόμεθα εὐτυχεῖς. Στερουμένου τῆς ἀπακτουμένης ῥητορικῆς δεινότητος καὶ εὐφραδείας πᾶν ὑπ' ἐμοῦ ἐκφωνηθὲν ἐγκώμιον ὑπὲρ τοῦ ἐν Βροσθενίῳ τῆς Ρουμανίας ἐρημίτου, ἠθέλην

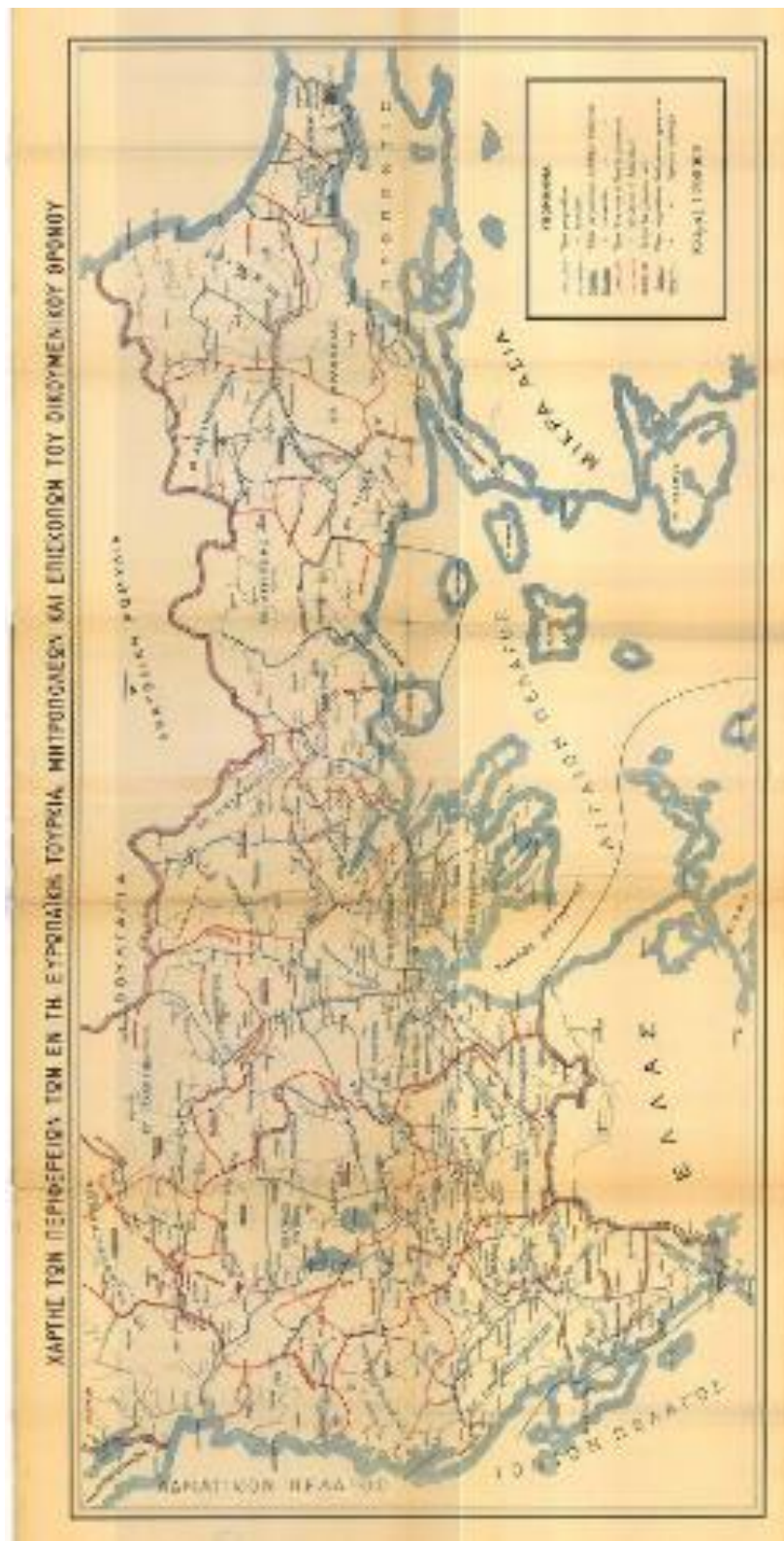
ii)

Τί δὲ νῦν εἴπω τις ὅταν τὸ ἔτομον ὑπὲρ τοῦ οὐοῦ εμερι-
μνησεν καὶ μεριμνῶσιν οἱ τοιοῦτοὶ ἄνδρες εἶναι ἀποκλειστικώ-
τερον ἢ μέλλουσα γυνή, ἢ θυγάτηρ τοῦ οἴκου, ἢ εὐλογίᾳ τῶν
ἀδελφῶν, ἢ σύντροφος τοῦ ἀνδρός, ἢ παρηγορία τῆς πασχού-
σης ἀνθρωπότητος; Πόσων δὲν ἠδύνατό τις νῦν εἶπω καὶ διὰ
πόσων νῦν κατακωσμήσῃ τὸ τοῖς πᾶσι προσφιλὲς τοῦτο θέμα;
Ἄλλ' οὔτε ἡ ὥρα οὔτε ἡ περίστασις μοὶ ἐπιτρέπουν νῦν θίξω
τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, περὶ ἧς, ἄλλως, εὐφραδεῖς ῥήτορες καὶ
παιδαγωγοὶ τῆς καθ' ἡμᾶς κοινωνίας τοσάκις ὠμίλησαν καὶ
κατέθελξαν ὅμᾶς· διότι τὴν στιγμὴν ταύτην γενικώτερον θέμα
καὶ περιληπτικώτερον ἰδέα συγκεντρῶσι τὴν προσοχὴν πάντων
πρὸς τὸ ἐνώπιον ἡμῶν τελούμενον ἐκπολιτιστικὸν γεγονός. Τὴν
ἐγκαίρως τοῦ ἐν Ἀδριανοπόλει Ζαππείου, τῆς προσφιλοῦς
ταύτης ἀδελφῆς τῆς πρωτοτόκου θυγατρὸς τοῦ Ζάππα.

Πρὸ τριῶν μηνῶν ἐξήκοντα περίπου χιλιάδες ἀνθρώπων ἐπὶ
ἑξ συνεχεῖς ἡμέρας ἀλληλοδιαδόχως συνωθούμενοι ἐν ταῖς αἰ-
θούσαις τοῦ **Ζαππείου**, ἄνθρωποι πάσης τάξεως, πάσης φυ-
λῆς, παντὸς θεοσευβήματος, ἀπεκλύπτον εὐλαδῶς τὴν κερα-
λὴν καὶ ἐχαίρειζον τὴν ἐπιτολὴν τοῦ πρωτοβόλου τοῦτου ἀ-
στέρος, τοῦ ὠραίζοντος τὸν παιδαγωγικὸν ὁρίζοντα τῆς μεγάλης
Κωνσταντινουπόλεως. Κυβέροντες πατρική, Ἐκκλησία φιλό-
στοργος, κοινωνία πεφωτισμένη καὶ ἐπιστήμη κύλῳγον αὐτῶν
ἀνυπέμψουσαι εὐχὰς ὑπὲρ τοῦ ἀνδρός ἐκείνου. οὗτινος ὁ βίος
παρεσκεύασε τὸ κοινωνικὸν τοῦτο τῆς φιλανθρωπίας σύμβου-
λον, ἐφ' οὗ ἐγκαγχραγμένον σήμερον ἴσταται τὸ σεβαστὸν καὶ
ἀγαπητὸν ὄνομα τοῦ Ζάππα. Καὶ σήμερον ἐν τῇ πόλει ταύ-
τῃ τοῦ Ἀδριανοῦ, μολὶς τρεῖς παρῆλθον μῆνες καὶ ἐπανάλαμ-
βάνεταί ἡ χαρμίσυμος ἐκείνη καὶ δημοτελής πανήγυρις ἐπι-

Παράρτημα 10

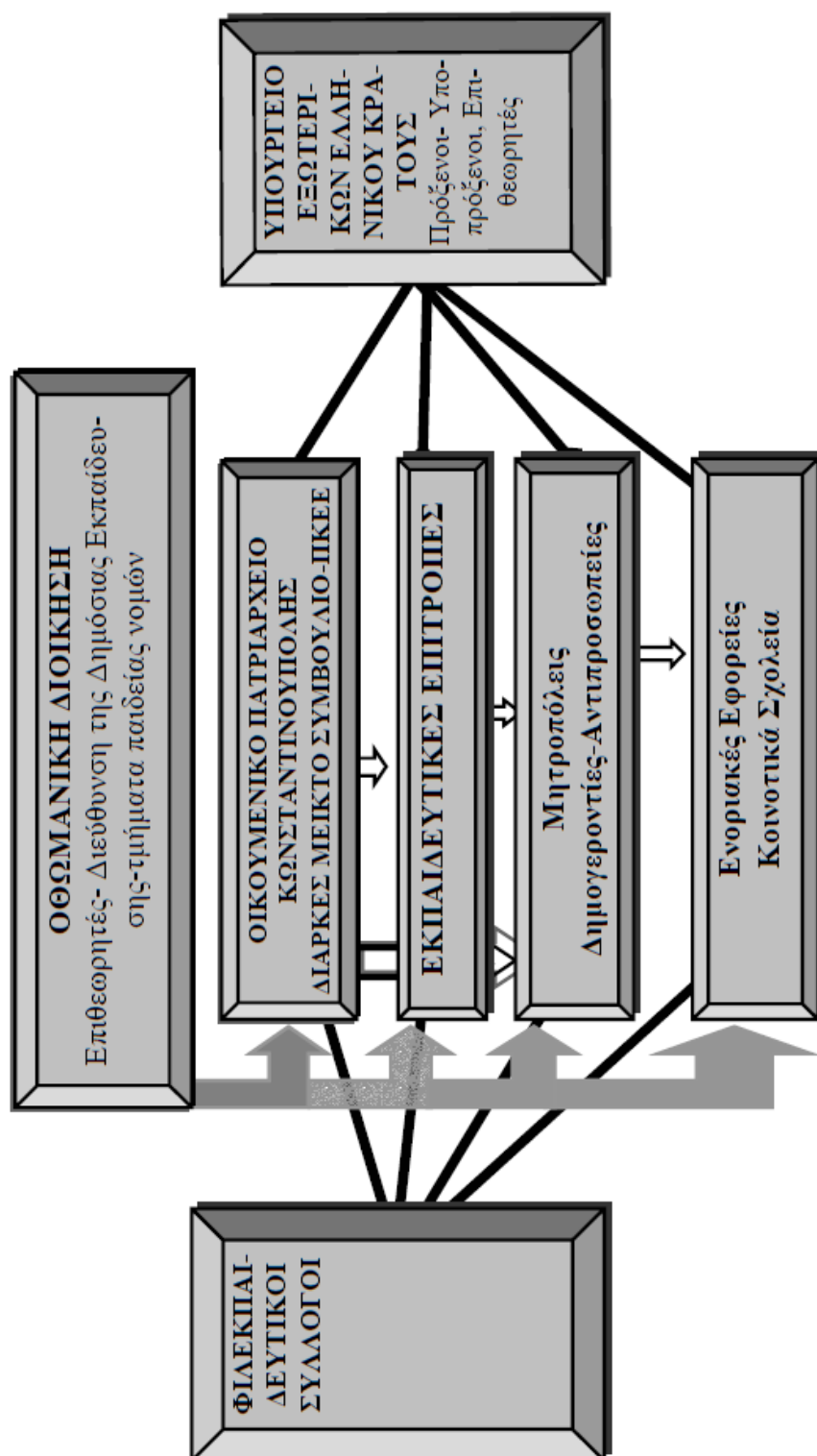
Παράρτημα 11

Παράρτημα 12

Παράλληλα διοικητικά δίκτυα στην εκπαίδευση

(βλέπε Μπέτσας Ι., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνοθρόδοξων κοινοτήτων στο Οθωμανικό κράτος από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων.*, διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 2003, σ.56)

Παράρτημα 13

Διαμαρτυρία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης όπως αυτή δημοσιεύτηκε στη «Σαββατιαία Επιθεώρησις» στο υπ' αριθμόν 26 φύλλο της 3/15 Ιουνίου 1878¹¹⁰

«Τό βουλγαρικόν ἔθνος ἀπό τριάκοντα μόλις ἐτῶν ἤρξατο δεικνύον σημεῖον ζωῆς ἐν τῇ Θράκῃ καί ἐν τῇ Μακεδονίᾳ. Ἡ διανοητική αὐτοῦ ἀνάπτυξις καθυστέρησεν ἀτυχῶς τῆς τῶν λοιπῶν ἀνατολικῶν φύλων καί ἰδίᾳ τῆς τῶν Ἑλλήνων, τὰ δ' αἶψια τῆς καθυστερήσεως ταύτης εὐχερῶς ἀνευρίσκονται ἐκ τε τῆς ἱστορίας καί ἐκ τῆς μελέτης τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ χαρακτήρος. Λαός κατ' ἐξοχὴν γεωργικός οἱ Βούλγαροι ἀραιῶς το πλεῖστον κατὰ κώμας καί ἀγρούς ἦσαν κατωκημένοι, σπανίως δ' ἐσχημάτισαν μεγάλα κέντρα πληθυσμοῦ, ἐν οἷς μόνοις δύναται ν' ἀναπτυχθῇ ἡ ἐθνική παιδείσις τοῦ λαοῦ. Πολλαπλαζόμενοι ἀνενοχλήτως καθό μή ὑποβλεπόμενοι ὑπὸ τῶν κρατούντων δεν συνίστων τοιαῦτα κέντρα ὅτε ἤκιστα πρὸς τὴν ἐμπορίαν καί πρὸς τὰς τέχνας ἐπιρρεπεῖς ἀλλὰ νέας ἐπεζήτουν γαίας πρὸς καλλιέργειαν. Τῆς παιδείας ψυχρότατοι ἐρασταί καί πρὸς τὰ παρά τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν παρεμβαλλόμενα προσκόμματα ἀποδειλνῶντες σπανίως εἰς τὴν ἰδρυση σχολείων προηγούντο, σπανιώτατα δέ ἀπαντᾷ ἐν τῇ τετρακοσιετῇ αὐτῶν ἱστορίᾳ Βούλγαρος καταβαλὼν ἐξ ἰδίων πρὸς ἀνέγερσιν σχολῆς ἀν τῇ γενεθλίῳ αὐτοῦ χώρᾳ, οἷοι οἱ καθ' ἑκατοντάδας Ἕλληνες.»

«Ἀπογνότες οἱ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγοί ὅτι θά κατορθώσωσι τι διὰ τῆς Ἐκκλησίας προσέφυγον εἰς τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν ἥτοις ἀγομένη ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ διαιρεῖν καί βασιλεύειν ἔθηκεν αὐτῇ τὰς βάσεις τοῦ διαμελισμοῦ τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας.»

«Ὁ Ἀλή πασσᾶς ἐξέδoto τοῖς Βουλγάροις φερμάνιον, ὅπερ διὰ τοῦ δεκάτου ἀρθροῦ ὀρίζον ὅτι πᾶσα ἐπαρχία ἐν ἣ τὰ δύο τρίτα τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ εἰσι Βούλγαροι ἀνήκει εἰς τὴν Βουλγαρικὴν ἐξαρχίαν, κατέστρεψε τὰς γεωγραφικὰς καί ἐθνολογικὰς διαιρέσεις τῆς Ἀνατολῆς καί ἐπήνεγκε σύγχυσιν, ἐξ ἧς οἱ Βούλγαροι ἤλπιζαν ὅτι ὠφελούμενοι θ' ἀναδείκνουν ταχέως τὴν Θράκην καί τὴν

¹¹⁰ Γκοβέσης Γ., *Πολιτική μεταρρύθμιση καὶ τύπος στα Βαλκάνια. Ἡ περίπτωση τῆς «Σαββατιαίας Επιθεωρήσεως» στὴν Οθωμανικὴ αυτοκρατορία κατὰ τὴν πρώτη συνταγματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1878.*, διδακτορικὴ διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Επιστημῶν, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Νεοελληνικῆς Κοινωνίας, Αθήνα 2002

Μακεδονίαν βουλγαρικάς. Ἀλλά ταχέως ἐκεῖνος το μέγα αὐτοῦ συναισθόμενος λάθος ἀνέστειλε τήν τοῦ ὀλεθρίου φερμανίου ἐκτέλεσιν, τοῦτον δέ διαδεξάμενος ὁ πολλῶν τήν Τουρκίαν κακῶν αἴτιος γενόμενος Μαχμούτ Νεδὴμ πασσᾶς εἰς πάσας ἐνέδωκε τὰς τῶν Βουλγάρων αἰτήσεις, καί ὁ πανσλαυϊσμός ἐώρταζεν ἐπὶ προφάσει εὐχαριστιῶν πρὸς τὸν Σουλτάνον τήν πραγμάτων τῶν ἐλπίδων αὐτοῦ, ἐλπίδων βασιμωτάτων, καθ' ὅσον οἱ Βούλγαροι ἀποδεικνύοντες διὰ τε τῆς δαψιλῶς παρεχομένης αὐτοῖς προστασίας ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν καί διὰ τοῦ χρυσοῦ τῶν κομιτάτων ἰδανικὴν τινα πλεονοψηφίαν ἐν ἐπαρχία πινί τῆς Θράκης ἢ τῆς Μακεδονίας ταύτην μὲν βία οὐκ εἰς μακράν θά ἐξεβουλγάριζον, ταχέως δέ τὰς ἀξιώσεις αὐτῶν θά ἐπεξέτεινον καί ἐπὶ ἐπαρχιῶν ὁμόρων καί ἐγκλειομένων μεταξύ τῶν ἐν ταῖς χώραις ταύταις καί ἐν τῇ κυρίως Βουλγαρίᾳ βουλγαρικῶν ἐπαρχιῶν.»

«Τούτης δέ ματαιωθείσης διὰ τὴν ἀντίστασιν τῆς τουρκικῆς ἀρχῆς καί τὴν ἄρνησιν τῆς ρωσικῆς Συνόδου, γενικὴν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς συνεκάλεσε Σύνοδον, ἥτις ἐξέδωκε τὸ σχίσμα κατὰ τῶν παρὰ το δόγμα τοῦ Εὐαγγελίου ζητούντων τὴν διαίρεσιν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ φυλάς.»

[.....]

«Πλείστα ὅσαι ἔνεκα τούτων ἐκκλησίαι ἐλληνικαί καί σχολεῖα, τὰ μὲν βανδαλικῶς ὑπὸ τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ κατεστράφησαν, τὰ δέ ἱεροσύλως διηρπάγησαν, δι' ἃ τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος δικαιούται νά απαιτήσῃ παρὰ τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης τὴν δικαίαν ἀποζημίωσιν. Τί δέ τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος τὸ μειονοψηφοῦν κατὰ τοὺς Βουλγάρους, ἐν ταῖς χώραις ταύταις νά ἐπιδείξῃ δύναται; Δέν ὑπάρχει χωρίον ἐν Θράκῃ καί ἐν Μακεδονίᾳ ἀνώτερον τῶν 500 ψυχῶν πληθυσμὸν ἀριθμοῦν, ἐν ᾧ νά μὴ διατηρῆται ἐν τουλάχιστον σχολεῖον τῆς πρώτης παιδείσεως, ἐν δέ τοῖς μεῖζοσι κέντροις τοῦ πληθυσμοῦ ἔστιν ἰδεῖν καί δύο ἢ τρία τοιαῦτα, καί γυμνάσια καί παρθεναγωγεῖα καί νηπιαγωγεῖα οὐδέν ἄλλ' ἢ ἐλληνικοῖς χρήμασι συντηρούμενα, καί ἐπὶ πᾶσι τούτοις τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἐκεῖνα σωματεῖα, τοὺς Συλλόγους, δι' ὧν τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος ἐφήρμοσεν ἐν Τουρκίᾳ εἰς τὴν πρόοδον καί εἰς τὰ γράμματα τὴν μεγάλην ἀρχὴν τοῦ συνεταιρισμοῦ. Πεντήκοντα τοῦλάχιστον χιλιάδες παίδων Ἑλλήνων ἐν μόνῃ τῇ Θράκῃ καί τῇ Μακεδονίᾳ φοιτῶσιν εἰς τὰ σχολεῖα καί περὶ τοὺς 50 σύλλογοι μοχθοῦσιν ἀόκνως πρὸς προαγωγὴν καί πολλαπλασίασιν αὐτῶν.»

«Ἀπὸ τοῦ Ταινάρου μέχρι τοῦ Βοσπόρου ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς ὑπερβαίνει τὰ 4.000.000 ψυχῶν, ἀρκεῖ δ' ἐλάχιστη μειονοψηφία ἐν πᾶσι χώραις πρὸς νότον τοῦ Αἴμου νά καταστρέψῃ τὰ γεωγραφικά, τὰ ἱστορικά, τὰ ἐθνολογικά δίκαια τοῦ συνεχοῦς τούτου πληθυσμοῦ; Ἀρκοῦσι 400.000 καθαροὶ Βούλγαροι ἐπικαλούμενοι πρὸς ἐπικουρίαν αὐτῶν 400.000 Ἑλλήνων ἀπομαθόντων τὴν πάτριον γλῶσσαν ἐκ καιρικῶν περιστάσεων, ἀλλὰ πιστῶν εἰς τὴν ἐθνότητα αὐτῶν ὅπως καταστραφῇ ἡ ὑπαρξὶς λαοῦ ἱστορικοῦ ὃν ἐσεβάσθησαν τριάκοντα αἰῶνες; Naί, δέν διστάζομεν νά εἰπῶμεν ὅτι ἀδύνατος ἀποβαίνει ἡ ὑπαρξὶς τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους»

διακοπτομένης τῆς ἐθνολογικῆς αὐτοῦ συνέχειας καί διαιρουμένου εἰς μικρά ἀποσπάσματα ἀδυνατοῦντα νά ἀντιτάξωσι τήν ἐλαχίστην ἀντίστασιν εἰς τήν ἀπιδρομικὴν βίαν. Πῶς εἶναι δυνατόν νά ὑπάρῃ ἐλληνικὴ Θεσσαλία, ἐλληνικὴ Ἥπειρος, ἐλληνικὸν βασιλεῖον, ἐλληνικὴ Ἀδριανούπολις, ἐλληνικὴ Κωνσταντινούπολις, ὁπότεν ἡ συμπαγὴς Βουλγαρία συμπνίγη διὰ τῶν πολυσχιδῶν αὐτῆς πλοκάμων τὰς ἀπεσπασμένας ταύτας λωρίδας, ὁπότεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν δυτικῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπικάθηται ὁ ὄγκος τῆς Βουλγαρίας διὰ τοῦ Γράμμου, διακόπη καὶ αὐτὴν τὴν παραλίαν ζώνην πρὸς δυσμὰς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ πρὸς ἀνατολὰς τῆς Χαλκιδικῆς, διακόπη καὶ αὐτὴν τὴν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν σιδηροδρομικὴν συγκοινωνίαν διὰ τῆς κατοχῆς τοῦ Λουλέ Βουργάζ; Οὐχὶ ἄρα μόνον περὶ δύο χωρῶν πρόκειται διὰ τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος, ἀλλὰ περὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, ἥτις ἄρδην καταστρέφεται διὰ τῆς καταπατήσεως τῶν ἱστορικῶν αὐτοῦ δικαίων καὶ τῆς καταστροφῆς τῶν φυσικῶν γεωγραφικῶν ὁρίων, ἅπερ χωρίζουσι τὰς σλαυικὰς χώρας ἀπὸ τῶν ἐλληνικῶν καὶ ἐξασφαλίζουν ἀμφοτέραις ἐλεύθεραν ὑπαρξιν καὶ ἐθνικὴν ἀνάπτυξιν»

ΘΡΑΚΗ

Πληθυσμός κατά διοικητικά τμήματα:

Κωνσταντινούπολις	653.000
Περίχωρα Κωνσταντινουπόλεως	42.500
Σανζδάκιον Ραιδεστοῦ	168,600
Σανζδάκιον Καλλιπόλεως	53.900
Σανζδάκιον Ἀδριανουπόλεως	409.320
Σανζδάκιον Σηλύμνου	175.400
Σανζδάκιον Φιλιππουπόλεως	370.000
Ἰσθμια	1.972.720

Πληθυσμός κατά φυλὰς

Ὅθωμανοί	558,300
Ἕλληνες	743.900 (ἐλληνόφωνοι 699.500 βουλγαρόφωνοι 44.400)
Βούλγαροι	315,520
Ἄλλες φυλές	223.000
Ξένοι Ὑπήκοοι	132.000
Ἰσθμια	1.972.720

Πληθυσμός κατά πόλεις	
Έλληνες	437.800
Βούλγαροι	86.000
Αγροτικός Πληθυσμός	
Έλληνες	306.100
Βούλγαροι	229.520
Δημόσια ελληνική εκπαίδευση:	
Σχολεία	475
Μαθηταί	40.750
Σύλλογοι γενικοί	6
Σύλλογοι έπαρχιακοί	5
Σύλλογοι διά τήν άνωτέραν εκπαίδευσιν	3
Άδελφότητες διά τήν προκαταρκτικήν	53
Έτήσια δαπάνη φράγκα	1.590.000